

A magyar nyelv 3. személyeket jelölő morfémai*

Honti László

Nyelvtudományi Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem

This paper constitutes part of a larger project of the author, investigating the history of the emergence of Hungarian person marking against the background of Uralic languages. The present paper deals with the history of the 3sg personal endings (1) $-\emptyset \sim -(V)n$ (e.g. *megy- \emptyset* ‘goes’ ~ *megyën* ‘id.’), (2) $-i \sim -ja/-a$ (e.g. *nézi* ‘watches it’, dialectal *látí* ‘sees it’ ~ standard *látja* ‘id.’, dialectal *lábi* ‘his foot’ ~ standard *lába* ‘id.’), and (3) $-ik$ (e.g. *eszik* ‘eats’, *fürdik* ‘bathes’, *folyik* ‘flows’, *hazudik* ‘lies’), as well as the 3pl endings (1) $-nak/-nek$ (e.g. *látanak* ‘they see’, *néznek* ‘they watch’), (2) $-ikl/-ják, -(V)k$ (e.g. dialectal *látik* ‘they see it’ ~ standard *látják* ‘id.’, *látták* ‘they saw it’, *nézték* ‘they watched it’).

The paper considers historical accounts of each of these personal endings, analyses them critically, and the author presents his own proposals, some of which are radically different from previous suggestions.

3sg personal endings

- (1) The verbal ending $-\emptyset$ appears to be an innovation of Proto-Hungarian; $-(V)n$ is a personal ending going back to a participial suffix.
- (2) $-i \sim -ja/-a$: The 3sg personal pronoun of the protolanguage has been agglutinated to both verbal and nominal stems, yielding $-i$ in some cases, and $-(j)a$ in others.
- (3) The personal ending $-ik$ is a complex of the 3sg personal pronoun and the intensifying element $-k$ of Proto-Finno-Ugric.

3pl personal endings

The suffixes $-(V)n$ and $-i \sim -ja/-a$ were turned into 3pl forms with the addition of the plural suffix $-k$; the plural of $-\emptyset$ and $-ik$ items became identical with the plural correspondent of $-i \sim -ja/-a$.

This paper is part of a series of historical morphology that is intended to be revised into a monograph that will summarise the emergence and stages of the history of Hungarian personal endings (that is, verbal personal suffixes and nominal possessive suffixes).

Keywords: Hungarian, Finno-Ugric, historical phonology, historical morphology, verbal personal suffix, possessive suffix

Kulcsszavak: magyar, finnugor, történeti fonológia, történeti morfológia, igei személyragok, birtokos személyrag

* Lektoraim igen alaposan elolvasták dolgozatomat, amit hálással megköszönök; több olyan megjegyzést tettek, amelyeket figyelembe vettem írásom vég-ső megformálása során.

0. Bevezetés

Hosszabb ideje tanulmányozom a magyar személyjelölő szuffixumok, azaz az igei személyragok és a birtokos személyjelek kutatásának történetét és az eddigi kutatómunka eredményeit. Ez természetesen azt jelenti, hogy megvizsgálom és szükség esetén bírálom az eddigi eredményeket, és ha más történeti megoldásokat látok indokoltnak, akkor érvekkel megtámogatva mutatom be saját megoldási javaslataimat. Eközben néhány hagyományos, többé-kevésbé meggyökeresedett nézetet cáfolok (a hitelesség végett idézetekben mutatom be az általam tévesnek ítélt korábbi nézeteket), a szinte dogmává merevedett nyelvtörténeti tételek helyett a realitásokat (jobban) respektáló hang- és alaktantörténeti megoldásokat terjesztek elő. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen a téren talán nyitott kapukat döngetek, mert közelmúltbeli nyelvtörténészeink egyik kiválóságának gondolatai ezen a téren is útmutatóul szolgálhatnak: „A magyar hangtörténet kutatásában egyre több, régebben »szabályosnak« vélt hangváltozásról bizonyul be – mind finnugor–magyar viszonylatban, mind a belső magyar fejlődések körében –, hogy az egynemű, kivételtelen voltakba vetett hit tarthatatlan. A toldalékok hangalaki fejlődésében pedig a szokásostól eltérő mozzanatoknak éppen egész serege áll előttünk. Ezért hangfejlődési eltérésekre, szembenállásokra – különösképpen a toldalékok alaki kérdéseinek megítélésében – nem szabad jellegbeli és kronológiai szempontból döntően meghatározó téziseket építeni. Ez a hangtörténeti megfontolás természetesen vonatkozik a magyar birtokos személyjelek történetére is: egykori személyes névmások szuffixálódásának jellegét és idejét a bennük lezajlott hangfejlődések esetleges különbségei nem határozhatják meg alapvetően” (Benkő 1980: 191); ez persze igei személyragjaink történeti megítélésékor is igaz.

Egy korábbi írásomban a Sg1. és a Sg/Pl2. személyt egyidejűleg érintő igeraggal foglalkoztam (Honti 2020a), majd a 2. személyű igeragok és birtokos személyjelek kialakulását igyekeztem nyomon követni (Honti 2020b), ez alkalommal a 3. személyűeket veszem sorra, végül az 1. személyek jelölőit helyezem górcső alá (Honti 2020c).

1. Sg3. személy: - \emptyset ~ -(V)n

Bevezetőül megjegyzendő, hogy 3. személyű igei személyragként azokat a végződéseket tárgyalom, amelyek ma ugyan személyjelölői funkciót látnak el, de keletkezésük idején más funkcióban voltak használatosak; ilyen tipikusan a mai -(V)n hangalakú végződés.

A Sg3. személyű végzések közül leggyakrabban a \emptyset fordul elő a mai magyarban, amely több igében alternative jelentkezik a ritkább $-(V)n$ személyrag mellett. „A személyragrendszeren belül... megfigyelhető, hogy valamennyi ige általános ragozású paradigmájában előfordulhat \emptyset személyrag (még az ikes igékben is: *evett*)” (E. Abaffy 1991c: 153).

Talán a TMNy térképezte föl a leggondosabban, ezeknek mikor melyike szerepel az igei paradigmában:

„Az egyes szám harmadik személyének a legtöbb (iktelen) igealakban nincsen semmi ragja, – mint nincs a vogulban, osztjákban, lappban, mordvinban (s részben a zürjén, votják és cseremiszi nyelvben sem). Ilyenkor a többi személytől a ragtalanság különbözteti meg a harmadikat, valamint az imperativusban a második személyt, mint a melyeknek leggyakoribb a használatuk. [Bekezdés] De az imperativus harmadik személyének mindig van ragja, még pedig (az iktelen igéknél) *-n*, pl. *oggun* vagyis *odjun* 'adjon', *iorgossun* 'irgalmazzon', *kegiggen* vagyis *kegyidjen* 'kegyelmezzon' HB...

Vannak igéink, melyek ezt a ragot nemcsak az imperativusban, hanem az indicativusban is feltüntetik. Ilyenek:

- a) *lészén, tészén, vészén* (vagy *lészén* stb.), *hészén, viszén* (v. ö. imperativus *légyen* v. *lëgyën* stb.) – ezek általánosan ismeretesek, ámbár a mai élőbeszédben már igen ritkák ...
- b) *észén, iszon*...
- c) *vonszon, metszén, aloszon, fekszén* elavult alakok...
- d) *vagyon* és *van, nincsen, sincsen; mégyén* v. *mëgyën, mëngyën* v. *mënën* v. *mén* stb. és *jön*; – *vagyon* régi irodalmunkban s Erdélyben ma is közönséges, de még az egytagú *van* is megőrizte az *-n* ragot... *nincsen, sincsen* ma is közkeletűek (figyelemre méltó bennök a nyílt *e*)...
- e) a nyugati nyelvjárásterületen, továbbá a Dunántúlnak s az Alföldnek déli részén még a következő *v*-tövű igéknek használják *n*-es harmadik személyét: *hín, szín, rín* (v. *rén* és *sén* 'sí, sivít', *bén* 'bög, ordít'), – *lőn, szőn, nyőn* 'nyű, elnyű' (és *nő* helyett is *nyűn*), *főn, – fűn*" (TMNy 599–600; vö. még Szinnyei 1900: 164, 1901: 73–74).

Azt hiszem, Szinnyei volt az első, aki kísérletet tett a személyre utaló *-n* végződés történetének kiderítésére, de próbálkozása eredménytelen volt: „Szinnyei a felszólító mód egyes 3. személyű személyragját elválasztja a kijelentő mód *-n* személyragjától, és a személyes névmásokból kelet-

kezett személyragok közé sorolja, úgy véelve, hogy ez a rag az *-n* névmásképzővel megtoldott 3. személyű személyes névmásból, **sën*-ből keletkezett. Ez hozzátapadva a felszólító módjeles alakhoz, a *menyë* + *sën*, *váryë* + *sën*-ből **s* > *i* változással **menjëiën*, **várjëiën* keletkezett, s ebből egyszerejtéssel *menjen*, *várjon* lett (EPhK. XXIV, 164, FUF. I, 73, V, 71, NyK. XXXIII, 251).¹ Ez a föltevés, mely finnugor analógiákra támaszkodik ugyan (de csak a nyugati finnugor nyelvek tanúságaira), nem fogadható el, de nem is szükséges” (Bárczi 1982: 156–157).

Szinnyei tisztázni akarta azt is, milyen a történeti viszony a Sg3. *-n* és a Pl3. *-nak/-nek* végződés között. Ezt eképpen látta megoldhatni: kérdés, „hogy az *-n*... mindig csak azon igék 3. személyében volt-e meg, a melyekben a történelmi korban mutatkozik. Erre a kérdésre azt a feleletet adhatom, hogy a történelem-előtti korban valószínűleg általános volt az *-n*-képzős sing. 3. személy az iktelen igéknél, s az, hogy csak bizonyos frequ.durativ-képzős igéké maradt meg, alkalmasint pusztá véletlenség. Erre a föltevésre az alább tárgyalandó plur. *-nak*, *-nek* általános volta kényszerít, mert ezt bajos volna megérteni, ha az egyes számban csak egynéhány igének lett volna *-n*-es 3. szem. alakja. Azért tehát azt hiszem, hogy a *jár*, *kér*-féle alakok hajdani **járon*, **kéren*-félék rövidülései. (Vö. *leszen*, *teszen* > *lesz*, *tesz* stb.)” (Szinnyei 1903: 250, l. még Szinnyei 1905a: 69–70). Ez utóbbival kapcsolatban Horger (1931: 29) kétségét fejezte ki, Benkő (1980: 245) pedig határozottan elutasította.

Tudtommal Klemm volt az első, aki szerint a *tëszën*, *tõn* és a hasonló alakok *n*-je igenévképző: „A fgr nyelvek igeragozási rendszerében számos névszói eredetű alak van, különösen az egyes és a többes 3. személyben. Így a magyarban a *vagyon*, *megyen* és az *-sz* képzős igék jelentőmbeli be nem fejezett történésű egyes 3. személyű alakjai (*leszen*, *teszen* stb.) eredetileg *-n* képzős igenevek, többes 3. személyű alakjaik (*lesznek*, *tesznek*) pedig eredetileg az *-n* képzős igenév többesei; *vagyon* eredetileg = való, meglevő, létező; *megyen* = menő; *leszen* = levő; *teszen* = tevő” (Klemm 1928–1940: 42).

Később Horger (1926: 187–188) is ezt vallotta, továbbá azt is közölte, hogy a Sg3. személyű imperatívuszi alakok (pl. *várjon*, *kérjen*) ugyanezt a morfémat tartalmazták (Horger 1931: 27, 29; vö. még Setälä 1912: 33).

Mészöly igazán meglepő ötlettel rukkolt elő: „az úgynevezett *-n* egyes harmadik személyrag azonos a locativusi *-n* helyhatározóraggal,

¹ Szinnyei 1900: 164, 1901: 73, 1903: 251, 1905a: 71.

nem pedig finnugor eredetű deverbalis főnévképzővel, mint Szinnyei tévesen fölteszi² (Mészöly 1942: 102; az eredetiben részben kiemelve, H. L.); ez a származtatás szolgálhatna „nyelvi emlékéül egy primitív emberi korszak térvizonyban gondolkodó lelki alkatának” (Mészöly 1942: 102, 1956: 207; az eredetiben kiemelve, H. L.). Továbbá: „A *tévé-n* igenéven éppen igenévi természete folytán kétségtelenül a lokatívuszi *-n* van, tehát a *té-n* alakon, vagyis ugyanazon igenév képzőkettőztetés nélküli változatban sem kereshetünk mást mint ugyanazt az *-n* lokatívuszi szuffixumot. [Bekezdés] Láttuk a *holtán, jöttén, mentén, jártán* stb. alakokon, hogy a *-t* jelű igenevek, melyeknek állapot- és módhatározói funkciójuk általános volt, személyragos alakjukban gyakran fölvették a lokatívuszi *-n* ragot. Természetesen személyragtalan alakjukban szintén fölvehették: így keletkeztek a *jöttön (jöttön-jő), méntén (méntén-megy), járton (járton-jár), folyton (folyton-foly), fogyton (fogyton-fogy)* stb. határozók” (Mészöly 1956: 205).

Papp (1968: 183, 2014: 148) egyetértőleg hivatkozott Mészöly magyarázatára a „praeteritumi *tőn ~ tén* stb. alakok *-n*” személyragját illetően. Továbbá Papp eredeti ötletet adott elő a felszólító módbeli *-n*-re alapozva: „személyrag van az iktelen igék imperativusában, valamint a régiségben az *sz/v* és az *sz/d/v* tövű igék (s még két-három más ige) kijelentő mód jelen idejében és az *sz/v* tövű igék eredeti praeteritumában: *várjo-n, kérje-n*; rég. *tesze-n*, rég. *aluszo-n*, rég. *vagyo-n*, rég. *megye-n*, rég. *tő-n ~ té-n*... [Bekezdés] Véleményem szerint az *-n* személyrag imperativusi használata volt az eredeti, és az imperativusból funkcióváltás révén vonódott az indicativus jelen idejébe: néha imperativusi alakot használtak indicativusi funkcióban a hatás fokozására” (Papp 2014: 148, l. még Papp 1968: 182–183).

Nem kis meglepetésemre Mészöly tanítványa, Nyíri mintha ellentétes értelemben írt volna az *-n*-t tartalmazó igealakokról (ha jól értem szavait); egyik tanulmányában ekként vélekedett: „R., N. *vagyon, megyen, lőn, tőn; legyen; várjon, kérjen* személyragjaik történetére nézve *t i s z - t á z a t l a n*” (Nyíri 1973a: 141; én emeltem ki, H. L.), egy másik, ugyanazon évben megjelent írásában pedig megismételte Mészöly megdöbbentő felfogását (Nyíri 1973b: 139–140, 143, vö. még Nyíri 1973–1974: 157, 2004: 25–26).

² Mészöly nem közölte, hol szerepel Szinnyeinek az általa kifogásolt nézete. Nemi nyomozás után arra jutottam, hogy a következő állásfoglalásról lehet szó: Szinnyei 1903: 250 (vö. még Szinnyei 1905a: 69–70).

Hajdú óvatosan fogalmazott az ezen morféma forrásául említett feltevés valószínűségéről: „Lehetséges... hogy eredetileg igenévképző volt az *-n* Vx3, amely a *teszen, leszen, megyen* típusú 3. személyű alakokban... mutatkozik” (Hajdú 1966: 144).

Berrár már biztosként említi, hogy az *-n* deverbális főnévképzőre megy vissza, amit Bárczi (1982: 156) is elfogadott. Meggyökeresedését Berrár így magyarázza: „A jelentő módban csak néhány nagyon gyakori ige mellett volt használatos a nyelvtörténetben is: *vagyon, leszen, teszen, tőn, megyen* stb. Mivel felszólító módban az egyes 2. személyre foglaldható le már előbb a régi ragtalan igető, itt a 3. személy megkülönböztetésére hozott létre a nyelv adaptációval egy új személyragot. Ugyanez lehetett a helyzet a *vagyon, megyen* esetében is. (Itt is a 2. személy a ragtalan alak: *vagy, mégy*.) Az *-n* rag azonban a jelentő módban nem tudott elterjedni, mivel itt – az alanyi iktelen ragozásban – a ragtalan igealak széles körben elterjedt volt már. (De vö. a *-nak, -nek* ragot.) ... Az előbb tárgyalt egyes számú 3. személyű *-n* rag a többes szám *-k* jelével ellátva. Mivel azonban ... az *-n* rag az egyes számban csak kis számú, bár igen gyakori igében volt használatos, valószínű, hogy a *-nak, -nek* végződés ezekből terjedt át analógiásan a többi igére is, olyanokra is, amelyek egyes számban nem voltak használatosak *-n* személyraggal. (Nem valószínű például, hogy az ősmagyar korban volt **nézen, *adon* stb. szóalak.) ... A *-nak, -nek* személyrag egy időre a múlt időbe is behatolt: BécsiK.: *keuantanac, èl ragattanac, meg patuaroztanac*; megvan még a XIX. században is: Vörösmarty: »századok *ültenek el*«, de a mai irodalmi és köznyelvből megint visszaszorult a régi *-k* raggal szemben” (Berrár 1967: 418–419, vö. még Berrár 1957: 53).

Bárczi egy nem sokkal később megjelent munkájában így vázolta fel az *-n* létrejöttét és funkcióváltását: „Az uráli vagy csak a fgr. [alap]nyelvben az *-n* képzős igenevek használatosak voltak jelen idejű alakok kifejezésére, úgy látszik azonban, hogy ezeket az igeneveket alig használták más személyben, mint a 3.-ban. Az *-n* tehát a fgr. alapnyelvben egyrészt időjel szerepét töltötte be, másrészt azonban egyszersmind, főleg a 3. személyben lévén használatos, már személyrag jellege is kialakulóban volt...” (Bárczi 1990: 20, vö. még Bárczi 1982: 134–135).

Benkő felfogását a következő idézetek szemléltetik: „a 3. személy *-n* ragja szövegeinkben elsősorban a felszólító módban jelentkezik... Az *-n* személyrag azonban jelen van a kijelentő mód bizonyos igealakjain is, mégpedig egyrészt a jelen időben: KTSz.: *uagu[n], wapun, lefcen*; másrészt a folyamatos múltban: HB.: *levn*; KTSz.: *teun, levn*. Hogy a kije-

lentő módban csupán ezekre az igékre vannak emlékeinkben *-n* személyragos példák, az persze nem véletlen, hiszen... az *-n* mind a régiségben, mind a mai nyelvjárásokban csak egy nagyon szűk, körülhatárolt igecsoportban (*tész, vész* stb., *van, mégy*) tűnik föl a jelen időben” (Benkő 1980: 241). – „Minden alapot nélkülöz az a feltevés (l. Szinnyei: NyK. XXXIII, 250),³ hogy a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyében valamikor nem a ragtalan, hanem az *-n* ragos forma lehetett az általános, tehát **váron, *kérën*-féle igealakok léteztek az ősmagyarban, csak később kivesztek. Szinnyei ezt a nézetét a többes szám 3. személy *-nakl-nek* ragjának általános voltából indokolatlanul következteti” (Benkő 1980: 245). – „Az *-n* ragnak a kijelentő mód jelen idejébe való analógiás behatolása egészen ritkán még egy fokkal tovább ment az *sz-szel* bővülő *v* tövűek meg a *van, mégy* igecsoportján. Némelykor ugyanis az *ikesedő, sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövűek sorában is feltűnnek ilyen alakok: BécsiK. 42: *fekezén*, 239: *èlalozon* stb. Ez a szórványos jelenség az *sz-szel* és az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igék szoros alaki kapcsolatai alapján érthető, s nem rontja le azt az általános szabályszerűséget, hogy igéink túlon túl nagy részében a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személye nyelvtörténetünk folyamán sohasem volt külön raggal jelölt” (Benkő 1980: 246).

E. Abaffy (1991a) Benkő (1980) könyvére támaszkodva összegzi az ezen személyragunkkal kapcsolatos akkori tudnivalókat. „Az E/3. *-n* ragot a legutóbbi időig igenévképzőből származtatták ... [Bekezdés] Benkő már 1980-ban megjelent könyvében... az *-n* (241–8) ragot mozzanatos képzőnek elemzi, s ez utóbbi magyarázat elsőként nála merül fel” (E. Abaffy 1991a: 385). – „Sorra véve először az *-n, -sz* és *-l* ragokra vonatkozó álláspontokat, a következőket mondhatjuk. Az E/3. *-n* ugyan valóban levezethető volna igéből képzett nominális állítmányból... úgy, hogy a nyelvérzék az állítmány végződését igei állítmány személyragjának értelmezze, ám éppen e ragunkkal kapcsolatban Benkő számos érvet hoz fel a mellett, hogy az *-n* nem lehet nomenképző (i. m. 239–48).⁴ A *vagyon*, amire elsősorban szokás hivatkozni, kései képzés, hiszen ’*vagyon*’ jelentésű szavunk még a Huszita Bibliában is *vagy*-nak hangzik, a *biz-ony, has-on, hasz-on* valamikori igei voltának pedig semmi bizonyítéka nincs. Benkő úgy gondolja, hogy az *-n* eredetében mozzanatos képző, mely a felszólító módban (ahol kivétel nélkül és már a régiségtől

³ Szinnyei 1903: 250.

⁴ Benkő 1980: 239–248.

fogva mindig megjelenik) alakulhatott át személyraggá: e képzőben, illetőleg rokon nyelvi megfelelőiben ugyanis »a cselekvés elkezdésének és nyomatékos voltának a képzete is szorosan benne foglaltatik. Ez a funkció pedig nagyon alkalmas volt a felszólítás kifejezésére« ([i. m.] 244)” (E. Abaffy 1991a: 386–387, vö. még 1991c: 128).

PI3. személy: *-nak/-nek*

„A perfectumban ma azt mondjuk: *vártak, kértek*; de codexeink írói ezt is többnyire így ejtették még: *vártanak, kértenek*, régibb nyomtatványainkban is elég közönséges... sőt itt-ott még ma is hallható... Itt az a kérdés, hogy a kettő közül melyik az eredetibb forma” (TMNy 605).

A PI3. személyű igeragok megjelenésének színtereit E. Abaffy (1991c: 134–135) írta le röviden és világosan (vö. még 152, Bárczi 1975a: 274–275). Ómagyar kori állapotáról is ő számol be (E. Abaffy 1991c: 144–146, vö. még E. Abaffy 1992: 190).

Megjegyzések

$\emptyset \sim (V)n$

1.1. Az állítólagos \emptyset igeragokról

„Az egyes szám harmadik személyének a legtöbb (iktelen) igealakban nincsen semmi ragja, – mint nincs a vogulban, osztjákban, lappban, mordvinban (s részben a zürjén, votják és cseremis nyelvben sem). Ilyenkor a többi személytől a ragtalanság különbözteti meg a harmadikat, valamint az imperativusban a második személyt, mint a melyeknek leggyakoribb a használatuk” (TMNy 599); ez a közlés persze a jelen idejű alakokra is vonatkozik (de csak korlátozott mértékben, l. alább!), voltaképpen csak a Sg3. személyű felszólító módú igealakok viselnek mindig személyjelölőt, a *lędzs* ’legyen’-féle kivételeket l. ennek a fejezetnek „A javasolt megoldás” című részében. Negyedszázada Kukkonen írt nagyobb tanulmányt az uráli nyelvek (köztük a magyar) személyjelölő nélküli, finitnek számító igealakjairól, ebben a Bárczi et al. (1967: 184–185) alapján közli az általam felsorolt végződés nélküli igealakokat (Kukkonen 1984: 19).

A hivatkozott finnugor nyelvek többségében tartalmazznak a Sg3. személyű igealakok személyvégződést. Íme az adattár:

Vogul

A teljes nyelvterületen igenévi eredetű *-i* a végződése a jelen idejű Sg3. személyű igealaknak, tehát nincsen \emptyset végződésű igealak: „Az eredetileg nomen agentis jelentésű *i*-képző participium a szöveggyűjtések korában a nyelvérzék számára már nem igenév, hanem a cselekvő igeragozás jelentő mód jelen idejének töve” (Sz. Kispál 1966: 36). Példák: T *miñ-* 'gehen': *miñēm* 'megyek', *miñi* 'megy', *miñēt* 'mennek' (Honti 1975: 95); Jk *wōr-* 'csinál': *wōrəj* 'csinál', *χāńś-* 'wissen, erratener, kennen': Jk *χāńśəj*, JkL *χāńśi* 'er weiss' (Kálmán 1976: 229, 235), P *kit-* 'fragen, nennen': *kiti* 'kérdez' (Honti 1980: 198), Syg *min-* 'gehen': *mini* 'megy' (Kálmán 1976: 37).

Osztják

„A VVj. nyelvjárások jelen idejű, egyes számú 3. személyű igealakjában közvetlenül az ígető mögött *wəl ~ pəl* komplexum található. Ebben az *əl* nyilván a jelen idő jelével azonos, a *-w ~ -p* elemben pedig az osztjában oly gyakori *-p* (vagy *-p*-vel alakult) képzőt (l. Sauer, Nombild 57–86) látom, amelynek finn megfelelője, a *pa ~ -pä* (Collinder, CompGr. 270) ugyancsak verbum finitum építőkövévé lett (l. Hakulinen SKRK³ 164, 204).⁵ A *wəl ~ pəl əl* eleme alighanem kapcsolatot sejtetett a megfelelő számú és személyű tárgyias igeraggal és birtokos személyjellel, s az eredeti időjel-funkció a *-w ~ -p*-re ruházódva a sg 2 személyben egy *wən ~ pən* komplexum meghonosodása az eredetibb (*ə)lən* (= (*ə)lən*) kiszorulását eredményezte...” (Honti 1976: 86). Példák: V *tu-*, *tuγ-* 'hoz': *tuwən* 'hozol', *tuwəl* 'hoz', *wě-*, *wěj-* 'vesz': *wěwən* 'veszel', *wěwəl* 'vesz' (Honti 1984/1986: 107, 109). A nyugati nyelvjárásokban Sg3. személyben jelen időben a pusztá időjel zárja le az igealakot.

Zürjén, votják

Szinnyei Wiedemann (1884: 169–170) nyomán hajdani participium praeteriti képzőjét látja a jelen idejű Sg3. személyű igealakok szóvégi magánhangzójában: „syrj. *ńulø / ńulę*, votj. *ńulä / ńule* 'er leckt', urspr. 'leckend'" (Szinnyei 1910: 150, 1922: 130, NyH⁷ 123), de nem szól hangtani elődjéről. A zürjénben az ilyen igealakokban a következő végzések láthatók: *-ę*, *-o*, *-e* (Cypanov 2005: 83), az ópermiben az *-e-n*

⁵ Sauer 1967: 57–86, Collinder 1960: 270, Hakulinen 1968/2000: 164, 204.

kívül volt *-a* is (Lytkin 1952: 111), a votjában viszont *-e* és *-∅* van (Csúcs 1990: 51, 53). Ezek előzményéről meglepően homályosan nyilatkoztak a kutatók. Serebrennikov (1956: 59) szerint egyesek megpróbálták a zürj. *-ö* (= *-e*) végződést (pl. zürj. *мунö* 'идет') a tövégi *-a* és az *-i* elem összeolvadásával magyarázni; egyetértőleg hivatkozik Lytkin (1955: 179) vélekedésére, hogy a finnugor nyelvekben nagyon gyakran a pusztá igető szolgál a Sg3. személy kifejezésére; ennek szellemében vélhetően arra hajlik, amit Lytkin papírra vetett: „A mai finnugor nyelvekben nagyon gyakran szolgál a személyvégződés nélküli szótó Sg3. formaként (zürjén *мунö*, votják *мынэ* 'megy')” (Lytkin 1955: 179).⁶ Ez esetben persze nem világos, minek tekintette Serebrennikov a zürj. *-e* stb. és a votj. *-e* stb. végződést... A korai ősspermi egyes számú 3. sz. ragját Csúcs **-s* formában rekonstruálta, majd megjegyezte: „A Sg3. személyű alak személyvégződés nélkül is felléphetett” (Csúcs 2005: 263).⁷ Majd ezt olvashatni nála: „A zürj. Sg3. személyben lévő *-a* melléknévképző” (Csúcs 2005: 266),⁸ ilyen szuffixumot viszont nem emleget a könyvben; ez persze azt is jelenti, hogy nem ad tippe(ke)t arra vonatkozóan, hogyan jöhetett létre a két permi nyelv Sg3. igeragja.

Egészen biztos, hogy a Sg3. személyű permi igealakok szóvégi magánhangzója szuffixum, pl. zürj. *Vyč* (*muna* 'ich gehe', *munan* 'du gehst') *munę* 'er geht', vö. (*og mun* 'ich gehe nicht', *on mun* 'du gehst nicht') *oz mun* 'er geht nicht' (WUo 372), votj. *mijnj* 'megy', *daša* 'készít', vö. *ug mijnj* 'nem megy', *ug daša* 'nem készít' (Csúcs 1990: 51, 53), hiszen a tagadott igealakok mutatják, hogy csak pusztá tóalakban vagy esetleg más szuffixummal ellátva szerepelnek a tagadó szerkezetben. Ezek az igei személyragok participiumképzőkből származnak; a permi nyelvek ezen mai igevégződéseinek hangalakja aligha magyarázható egyetlen forrásból, ezért vélem úgy, hogy kétféle előzményre mennek vissza, amelyek azonos funkciót kifejtve egymás mellett léteztek, és idomultak is egymáshoz. Ezek egyike bizonyosan az **-a* (> zürj. *-a*, votj. *-o*) volt, amely Serebrennikov (1963: 157) állításával ellentétben elég jól van dokumentálva, pl. zürj. *gižt-a* 'Strich, Linie', vö. *gižtijnj* 'zeichnen, linieren', *jiža* 'unreif, ungekocht', vö. *ježni* 'nicht aus-

⁶ „В современных финноугорских языках формой 3-го л. ед. ч. очень часто служит основа слова без личного суффикса (коми *мунö*, удм. *мынэ* 'идет').”

⁷ „3Sg konnte auch in einer Form ohne Personalendung auftreten.”

⁸ „Das *-a* in der ZR 3Sg ist ein Adjektivsuffix.”

gebacken werden’, votj. *укто* ’хлебина; Honigbrot’, vö. *окт-* ’собирать; (ein)sammeln’, *tuno* ’Wahrsager, Zauberer’, vö. *tunal-* ’wahr-sagen, zaubern’ (l. A. Kövesi 1971: 54–55, esetleges alapnyelvi forrásai-ról i. m. 56–62). A *m á s i k* képző pedig *-j deverbális nomen képző lehetett, amelynek képviselője a megelőző magánhangzóval *-il-j* hangalakúvá lett, pl. zürj. *šond-i, šond-j, šoňg-ej* ’Sonne’ ~ votj. *šund-j* ’Sonne’, vö. zürj. *šondjij* ’wärmen’; zürj. *pišk-i, pišt-i* ’Schutzblattern’, vö. *piškədnj* ’durchlöchern, durchstechen’ ~ votj. *pošk-j, pęšk-j* ’Hautausschlag, Eiterbeule’, vö. *poškijij* ’aufstechen (Geschwür, Eiterbeule)’ (A. Kövesi 1971: 139, vö. ehhez még Serebrennikov 1963: 152–153). Egyébként mindkét képzővel nomen actoris, nomen agentis, nomen actionis, nomen possessoris és nomen instrumenti derivátumok jöttek létre (A. Kövesi 1971: 54–55), tehát ideális források, hogy derivátumaik finit igealakká minősüljenek át.

Cseremisiz

„Már Castrén, Ahlqvist, Wiedemann, Budenz és Setälä bebizonyították, hogy az igealakok eredetileg névszóiak voltak, vagyis az ige 3. személyű alakja voltaképpen particípium volt. Ami pedig a cseremiszt illeti, már Szilasi szótára kapcsán megállapítható, hogy a P B MK CÜ CK *küleš*, M *kuleš*, UP *kuleš*, Č *kŋleš*, U J CČ JT *kêleš*, JO JP V *kəleš*, K *keleš* ige jelentése ’kell; müssen’ és ’kellő, ami kell, szükséges; müssend, was man muss, was man braucht, zu brauchen ist’” (Beke 1934: 124).⁹ „Ezekben a példákban tehát a *küleš* szó particípium és az *-eš* szuffixum szerintem azonos a *-šā, -šə, -šo, -šö* particípiumképzővel. Ez a szuffixum nemcsak a cselekvő személyt (a nomen agentis) jelöli, hanem a cselekvést is, ill. a cselekvés eredményességét is” (Beke 1934: 125).¹⁰

⁹ Schon Castrén, Ahlqvist, Wiedemann, Budenz und Setälä haben bewiesen, dass die verbalformen ursprünglich nominalformen waren, also die 3. person des Zeitwortes eigentlich ein partizip war. Was nun das tscheremissische anbelangt, ist schon aus Szilasis Wörterbuch zu konstatieren, dass das zeitwort P B MK CÜ CK *küleš*, M *kuleš*, UP *kuleš*, Č *kŋleš*, U J CČ JT *kêleš*, JO JP V *kəleš*, K *keleš* ’kell; müssen’ auch ’kellő, ami kell, szükséges; müssend, was man muss, was man braucht, zu brauchen ist’ bedeutet.”

¹⁰ „In diesen beispielen ist also das wort *küleš* ein partizip und ist das suffix *-eš* meiner ansicht nach identisch mit dem partizipsuffix *-šā šə šo šö*. Dieses suffix bedeutet nicht nur die handelnde person (nomen agentis), sondern auch die handlung, bzw. den erfolg der handlung.”

A cser. I. vagy *-am*-konjugációban *-eš* a Sg3. alak személyragja, múlt időben (I. préteritum) *-o*, míg a II. vagy *-em* konjugáció jelen idejében *-a*, múlt idejében (I. préteritum) *-âš* (Bereczki 1988: 344). „A befejezetlen melléknévi igenév képzője a cseremiszenben *-šV*. Ezt Szinnyei (1910: 95–96) a mord. *-ž*, pl. E *kundaž* ’fogott’, és a permi nyelvek *-š* befejezetlen melléknévi igenévképzőjével, pl. zürj.-votj. *užas* ’dolgozó’ tartja azonos eredetűnek. Ezt a nézetet fogadja el Galkin (1964: 163) és Serebrennikov is (1963: 294)” (Bereczki 2002: 114, l. még Bereczki 1988: 345). Beke a Sg3. *-eš* személyvégződést „a cser. *-šV* befejezetlen melléknévi igenévképzőből származtatja (l. Beke 1934: 124–134) ... Az *-e...* másodlagos teljes hang, amely a személyragozásban keletkezett. Az *-š* után álló magánhangzó prozódiai okokból elmaradhatott” (Bereczki 2002: 83).

Mordvin

Sg3. E *-i*, M *-j/-i* (Keresztes 1990: 39). „Die Endung für die 3.Pers.Sg. E *-i*, *-j*, M *-j* ist mit dem Suffix des Part. Präsens identisch” (Bereczki 1988: 326). „I. Das Partizipsuffix E *-i*, *-j*, *-ij*, *-ij*, M *-i*, *-j*, *-aj* geht auf das Ableitungssuffix PU **ja*, **jä* zurück” (i. m. 330).

„A 3. személy... valójában melléknévi igenév: E *-i* / M *-j* < **-jA*, többes számban pedig az igenév többes jellel ellátott alakja: E *-i-t’* / M *-j-t’*, *-i-t’* < **-jA-t*. Jelentésük tehát: ’ő fogó > fog’, ’ők fogók > fognak’. Ilyen előzményekre vezethetők vissza számos rokon nyelv 3. személyű igealakjai, pl. fi *tekevä* > *tekevi* > *teke-e* ’tevő > tesz’ – *teke-vä-t* ’tevők > tesznek’, m *tett* – *tettek*, *tesz-en* – *tesznek* stb.” (Keresztes 2011: 77).

Lapp

„A ragtalansággal kapcsolatban is kimutathatunk rokon nyelvi párhuzamokat, mégpedig az ugor nyelvek alanyi ragozását illetően (pl. a ma. Sg3. személyű, jelen idejű *vár*). A finn-permi csoport nyelvei közül csak a lappban van képviselve a ragtalan Sg3. személyű, jelen idejű igealak, ezért okunk van kételkedni ennek lapp eredetiségében is. Erkki Itkonen szerint lehetséges, hogy az őslapp kor lezárulása előtt a Sg3. személyű, jelen idejű igealakban **-jal/*-jä* szuffixum volt (**kanta-ja*, **mene-jä*), amely megvolt a Pl3. személyű, jelen idejű igealakban is (lpN *mânnik* < őslp. *meñe-jēk* < korai ősfinn **mene* + *jä* + *t* ’mennek’). Az őslappban azonban mégis a Sg3. személyű preteritum mintájára a Sg3. személyben

állandósulhatott a ragtalan alak (Erkki Itkonen 1962: 86, 92–93).^{11,12} Az ugor nyelvekre vonatkozó közlés részben téves, l. fentebb és alább.

Finn

„A Sg3. személyű alak kezdetben személyvégződés nélkül volt minden igemódban az imperatívusz kivételével, amelyben az eredeti rag **-sen* volt... [Bekezdés] Jelen idejű alakként harmadik személyekben régtől fogva a **-pa/pä* szuffixum segítségével létrehozott névszói képződmények voltak használatban, és legkésőbb a finnség még közös időszakában ez az eredetileg a cselekvő megnevezésére szolgált képzőből származó szuffixum egyfajta másodlagos személyvégződésként szilárdult meg. Az ősfinnben ennek a hangtani fejlődése úgy folytatódott, hogy a szóvégi *-al-ä -i-vé* lett (**saapa, antapa > saapi, *antapi*), és a szuffixális fokváltakozás a *p-t* először spiránssá gyengítette, majd *v-vé* formálta (*antapi > antaβi > antavi*). Akkor érkezünk el a mai nyelvben használatos *antaa* típusú alakokhoz, amikor a szóvégi *-i* lekopott, és az előtte lévő mássalhangzó beleolvadt a tövégi magánhangzóba. A változás utolsó átmeneti szakaszában a tövégi magánhangzó és a szuffixum együttese nyilván diftongusszerű (**antau*) volt” (Häkkinen 1994: 294–295;¹³ vö. még Hakulinen 1968/2000: 247).

¹¹ Itkonen 1962: 86, 92–93.

¹² „Myös... päätteettömyydelle voidaan osoittaa paralleleja sukukielistä, nimenomaan ugrilaisten kielten subjektikonjugaatioista (esim. unk. prs. sg. 3. *vár ’odottaa’*). Suomalais-permiläisen ryhmän kielistä kuitenkin vain lappi on päätteettömän prs. sg. 3. *p:n* kannalla, ja siksi on aihetta epäillä tämän kannan alkuperäisyyttä lapissakin. Erkki Itkosen mukaan onkin mahdollista, että ennen kantalappalaisen ajan päättymistä prs. sg. 3. *p:ssa* olisi esiintynyt **-jaljä-*suffiksi (**kanta-ja, *mene-jä*), joka kuului myös prs. pl. 3. *p:aan* (lpN *mânnik < klp. meñe-jēk < vksm. *mene+jä+t ’menevät’*). Kantalapissa olisi kuitenkin preteritin mallin mukaan prs. sg. 3. *p:aan* yleistetty päätteetön muoto (Erkki Itkonen 1962 86, 92–93).”

¹³ „Yksikön 3. persoona on alkuaan ollut vailla erityistä persoonapäätettä muissa moduksissa paitsi imperatiivissa, jossa alkuperäinen päätte on ollut **-sen*... [Bekezdés] Preesensmuotoina on kolmansissa persoonissa vanhastaan kätetty **-pa/pä*-suffiksin avulla muodostettuja nominaalimuotoja, ja viimeistään itämerensuomalaisena yhteisaikana tämä alkuaan tekijännimen johtimesta juontuva suffiksi on vakiintunut eräänlaiseksi sekundaariksi persoonapäätteeksi. Kantasuomessa sen äännekehitys on jatkunut siten, että sananloppuinen *-al-ä*

A TMNy (599) a Sg3. személyű imperatívuszi ma. $-(V)n$ -t a finn imperatívuszban meglévő n -nel (*anta-koo-n*, *elä-köö-n*) kapcsolja össze. Voltaképpen Setälä (1912: 31–33) is ezt propagálta. Mindenképpen téves ez az ötlet; a finnségi végződés Sg3. személyű személyes névmási eredetű, a magyar végződésnek ehhez semmi köze sincs, ennek keletkezéstörténetét az alábbiakban adom elő.

1.2. A Sg3. személyű $-(V)n$ végződésről

Mészöly fantáziadús ötletének értelmében „az úgynevezett $-n$ egyes harmadik személyrag azonos a lokatívusi $-n$ helyhatározóraggal, nem pedig finnugor eredetű deverbális főnévképzővel, mint Szinnyei tévesen fölteszi” (Mészöly 1942: 102). „A *tévé-n* igenéven éppen igenévi természetű folytán kétségtelenül a lokatívuszi $-n$ van, tehát a *té-n* alakon, vagyis ugyanazon igenév képzőkettőztetés nélküli változatán sem kereshetünk mást mint ugyanazt az $-n$ lokatívuszi szuffixumot” (Mészöly 1956: 205), és ezt ilyen adatokkal próbálta hitelessé tenni: *jöttön*, *folyton*, *mentén* stb. (uo.). Túl sok helyet nem akarok ennek cáfolatára szánni, csak azt említem meg, ha egy verbum finitum valamilyen határozóragot vesz fel, nem válik az újonnan létrejött forma verbum finitummá, vagyis pl. *hiszemben* (*abban a h. éltem...*), a *jött*, *folyt*, *ment* pedig a kontextustól függően realizálódik vagy melléknévi igenévként, vagy finit igealakként.

Valóban feltűnő, és Pappnak (1968: 182–183, 2014: 148) fel is tűnt, hogy az $-(V)n$ következetesen csak a felszólító módú igék egyes számú 3. személyében jelenik meg. Ha jól értem szavait, Szinnyei (1905a: 58–83, NyH⁷ 122–124) nyomán talán ő is finnugor **sen* személyes névmásból magyarázza, de a kijelentő módban használatos $-n$ szerinte deverbális nomenképzőre megy vissza (Papp 1968: 183, 2014: 148). Azzal persze csak még kevésbé átláthatóvá tette eredetmagyarázatát, hogy Mészöly (1942: 102, 1956: 207) nyomán az elbeszélő múltú *tön* ~ *tén* formák $-n$ -jében az ősi lokatívuszt látta. Azonos funkciójú és azonos hangalakú elemről van szó, tehát semmi oka nem lehetett volna, hogy más-más lett volna ennek a végződésnek a forrása ebben a három kategóriá-

on muuttunut $-i$:ksi (**saapa*, *antapa* > *saapi*, **antapi*) ja suffiksaalinen astevaihtelu on heikentänyt $p:n$ ensin spirantiksi ja sitten v :ksi (*antapi* > *antaβi* > *antavi*). Nykykielessä esiintyviin *antaa*-tyyppisiin muotoihin on päästy, kun loppu-*i* on kadonnut ja sitä edeltänyt konsonantti on sulautunut vartaloon loppuvokaaliin. Muutoksen viimeisessä välivaiheessa vartaloon loppuvokaalin ja suffiksin yhdistelmä on ilmeisesti ollut diftongin tapainen (**antau*).”

ban. Ez így azt jelenti, hogy Papp három különböző előzményből vezeti le egyidejűleg ugyanazt a morfémát...

„Nem valószínű például, hogy az ősmagyar korban volt **nézen*, **adon* stb. szóalak” (Berrár 1967: 419; hasonlóan Benkő 1980: 245, l. még alább is). Ezzel ellentétes nézetet képviselek, l. az ehhez a fejezethez tartozó „A javasolt megoldás” című részben.

Bárczival (1990: 20) ellentétben én nem tudok arról, hogy az alapnyelvben vagy a rokon nyelvek valamelyikében az *-n* deverbális nomenképzői eredetű szuffixum tempusjeli funkcióra tett volna szert, és hogy már az uráli/finnugor alapnyelvben személyjelölői szerepűvé kezdett volna válni.

A Sg2. és a Sg3. személyű igealakok jelöltségéről Bárczi így vélekedett: „amikor a magyar nyelv személyragrendszere kialakult, általában a \emptyset fokú személyrag vált a 3. sz. jelölőjévé, de ahol ez összeütközésbe került az *-n* ragos alakkal, a \emptyset ragos kénytelen volt a 2. sz.-re visszahúzódni (vö. *vagy* : *vagyon*, *még* : *megyén*, *tesz* : *teszen*, *adj* : *adjon* stb.), annyira szilárd volt már az *-n*-nek a helyzete a 3. sz.-ben, hogy vagy eltűnt, vagy megmaradt e funkcióban” (Bárczi 1990: 20). – erről l. a „2.1.4. A Sg. 2. személyű \emptyset igerag” című részt a Honti 2020b-ben.

Benkő (1980: 241–248) „az *-n*... ragot mozzanatos képzőnek elemzi, s ez utóbbi magyarázat elsőként nála merül fel” (E. Abaffy 1991a: 385; vö. még 389–387). Ezzel szemben csak az igenévképzői magyarázat lehet reális, amit a rokon nyelvek tényei megerősítenek (l. alább).

Benkő így próbálja elhárítani a ma. *-n* igenévi eredetét: „egyes finnugor nyelvekben van ugyan *-n* igenévképző, de nincs ehhez történetileg kapcsolódó 3. személyű *-n* igerag; a magyarban van viszont 3. személyű igerag, de nincs *-n* igenévképző” (Benkő 1980: 243). A rokon nyelvekben azonban vannak olyan igenévképzők, amelyek esetleges megfelelői eltűntek idővel a magyarból vagy az előzményéből, az *-n* pedig igenévképzőként megvan néhány rokon nyelvben (l. lentebb), a magyarban pedig a főnévi igenév képzőjeként: *-ni*.

Kukkonen (1984: 19) állításával ellentétben a legtöbb finnugor nyelvben a Sg3. személyű igealakban van olyan elem, amely egyértelműen utal a személyre, és ez valószínűsíthető az önálló magyar nyelv korai életszakaszára is.

E. Abaffy szerint „szükség volt a *-nakl-nek* ragra a kijelentő mód jelen idejében (*vár-nak*, *kér-nek*), ugyanis a pusztán *-k* többesjeles forma egybeesett volna az E/1. vagy a T/1. alakjával: *váro-k*” (E. Abaffy 1991c: 135). – A Pl3. személyű *-nakl-nek* megszületésének oka valójá-

ban az volt, hogy a Sg3. $-(V)n$ igenévi derivátumot hozott létre, amely a Pl3. személyű alak megalkotását az $-(V)k$ többesjel hozzátoldásával oldotta meg: $-(V)n + -(V)k >> -nVk$.

A javasolt megoldás

Az előzményben („1. Sg3. személy: $\emptyset \sim (V)n$ ”) felsoroltam, hogy többen is (Klemm, Horger, Berrár, Bárczi, bizonytalankodva Hajdú) arra következtetésre jutottak, hogy a magyar Sg3. személyű $-(V)n$ igei végződés melléknévi igenév képzőjeként csatlakozott az igezőhöz, mások (Benkő, E. Abaffy) viszont nem igenévképzőt láttak benne. A megoldási javaslatomat a közvetlenül megelőző részben („1. Az állítólagos \emptyset igeragokról”) azt adtam elő, hogy nyelvcsaládunk tagjaiban általános, hogy a Sg3. személyű igealakok előzményei eredetileg igenévi képződmények voltak, amelyek az igei paradigmába beilleszkedve finit igealakká minősültek át. Megoldásom lényegét röviden elő tudom adni: egyes számú 3. személyben „igező + $-n$ igenévképző”, többes számú 3. személyben pedig ehhez az együtteshez, tehát az igenévhez csatlakozott a $-k$ névszói többesjel. A magyar Sg3. személyű $-\emptyset$ igei végződés talán ősmagyar kori újítás, mivel a rokon nyelvek ilyen funkciójú igealakokban rendszerint valamilyen igenévképzői eredetű végződést tartalmaznak.

A magyar $-n$ -nek az osztjában, a vogulban, a zürjénben, a votjában, a cseremiszenben, a mordvinban és a finnségiben van megfelelője.

A vogulban n elemű a folyamatos melléknévi igenév képzője, pl. Sy So *münne*, Jk *mən-nə* 'gehend, fahrend' (Kálmán 1976: 44, 266).

A Vj osztják nyelvjárásban az instabil tövű igék infinitívuszában és jelen idejű melléknévi igenevében $-n$ -tal- n -tű szerepel (Honti 1984/1986: 55, 56; egyébként a $-t$ is ősi igenévképző), pl. *tunta* 'herbringen' (KT 1031a), *тунта* 'нести' (Mogutaev 1996: 288a), de állítólag $-n$ - nélkül is előfordul: *tuta* 'нести' (Terëškin 1981: 480),¹⁴ *jšntä* 'ankommen, kommen', *jšntä* 'werden (etw.)', *jšntə jəməγ j. kāsĭ* 'der genesende Mann [jóvá = egészségessé váló ember]' (KV 181, 182, 183).

A magyar főnévi igenévi $-ni$ képzőnek a zürjén és a votják $-ni$ a megfelelője, pl. ma. *mən-ni* ~ zürj. *mun-ni* ~ votj. *mĭnj-nĭ* (vö. Serebrennikov 1963: 310–312, Hajdú 1966: 146).

¹⁴ Vajon csak hibás közlésről van szó, vagy megerősödöben van a régebbi alak? Vö. Vj *jšntä* ~ V *jšntä* 'идти, ехать', Vj *jšntä* ~ V *jšntä* 'статья', Vj *mätä*, V *mätä* 'дать' (Terëškin 1981: 87, 96, 276).

„-en/-ân... Ezen határozói igenévnek a korábbi funkciója melléknévi igenévi volt. Erre mutatnak az ilyen megkövesedett kifejezések, mint *šūžen ij* 'inséges (tkp. éhező) esztendő'; *pidân jolân* 'bocskorban (tkp. kötött lábbal)'; *pördân mardež* 'forgó szél'; *šočan awa* 'szülő anya'... [Bekezdés] A tárgyalt határozói igenév tulajdonképpen csak -n, a magánhangzók azt jelzik, melyik konjugációhoz tartozó igéből képezték az igenevet. [Bekezdés] Az -n igenévképző eredetét már Szinnyi helyesen állapította meg (l. 1927: 88)¹⁵, mikor a cseremis képzőt többek közt összekapcsolja a mord. -ń befejezett melléknévi igenévképzővel, pl. *E kadoń* 'elhagyott', továbbá a m. *haszon, vagyon* szavakban meglévő deverbális nomenképzővel stb. Lehtisalo még tovább bővíti az egyezések körét (l. 1936: 123–139)” (Bereczki 2002: 134).

A finnben a befejezett melléknévi igenév -nut/-nyt képzője is (vö. pl. *tul-lut* '(meg)jött', *men-nyt* '(el)ment') ezt az ősi morfémát tartalmazza (vö. pl. Hakulinen 1968/2000: 215; egyébként a -t is ősi igenévképző).

Még az tekinthető vitásnak, vajon az -n igenévképző főleg csak az általam instabil tövűnek nevezett igékhez (pl. *lész, vész* > *lészën, vészën*) járult-e, vagy a többiekhez is (pl. *lát, néz* > **látõn, *nézën*). Szinnyi erre igennel vokolt, Horger és Berrár valószínűtlennek tekintette, Benkő pedig határozottan elutasította (l. fentebb). Figyelemmel arra, hogy a finnugor nyelvekben az összes Sg3. személyű igealak – szinte kivétel nélkül – történetileg igenévi képzőt tartalmaz, hajlok arra, hogy az ősmagyarban is minden Sg3. személyű igealak melléknévi igenévi eredetű volt. Ennek ellenére lehetségesnek vélem Benkő álláspontját is, de nem tudok dönteni teljes biztonsággal a két véglet között. Ennek pedig a következő lehet az oka:

Ez az -(V)n elem ma csak az imperatívusznak (avagy konjunktívusznak) a Sg3. személyű alakjában kötelező: *lëgyën, vëgyën, lászõn, nézëzën*. Mivel a Sg2. személyű felszólító módú alakként, ha kategorikus felszólítást fejez ki, a rövid alakot (igető + módjel, pl. *lëgy*) használjuk (szemben a kevésbé kategorikus változattal: „igető + módjel + V”, pl. *lëgyél*), és ez zavart okozhatott (volna) a speciális végződés nélküli Sg3. személyű alakkal, amely előfordul nyelvemlékeinkben és szűk nyelvjárási területen: *lëgy, lëdzs* 'legyen'. Lehetséges, hogy a Sg3. személyű -n rag csak viszonylag későn csatlakozott az imperatívuszi/konjunktívuszi formához, és így talán azonos lehetett a Sg2. és Sg3. személyű forma, és csak a kontextus mutathatta meg, mely személyben és milyen funkcióban sze-

¹⁵ NyH⁷ 88.

repl. Más összefüggésben került papírra a most idézendő vélemény: „a \emptyset személyrag nem jelentkezhett egyszerre két személyben, mert ezáltal elvesztette volna megkülönböztető erejét” (M. Korchmáros 1973–1974: 164–165, vö. ehhez Mészöly 1944: 51–52, Benkő 1980: 240–241). Ennek feloldását, felszámolását szolgálta az, hogy a Sg2. személyű felszólító módú alaknak a funkciójából fakadó intenzitását nyomatékosítandó megnyúlt a magánhangzója, pl.

- (a) Sg2. **tĕĵ* ↔ Sg3. **tĕĵ* >
 (b) Sg2. **tĕĵ* ↔ Sg3. **tĕĵ*, Sg3. **tĕĵĕn*,
 (c) Sg2. **lĕĵ* ↔ Sg3. **lĕĵ*, Sg3. **lĕĵĕn* >
 (d) köznyelvi Sg2. *légy* (≥ *lĕgyél*) ↔ Sg3. R. *lĕgy*, nyelvjárási *lĕdzs*, köznyelvi *lĕgyĕn*.

Az $-(V)n$ végződés különösen könnyen csatlakozhatott a Sg3. személyű konjunktívuszi funkciót ellátó formához, hiszen indikatívusban – Szinyeyei és Honti szerint – általánosan jelen volt, vagyis pl. **látón*, **nĕzĕn*, de a **lĕĵ* ↔ **lĕĵ*, **lĕĵĕn* is indukálhatta a kettős funkciójú, csak a kontextusból kihámozható értelmű hasadást: **lātĵ* >> *láss* ↔ *lásson*.

Mészöly (1944: 51–52) arról ír, hogy a nyelvemlékekbeli *légy* stb. nem lehet Sg3. személyű alak, hanem csak Sg2. személyű. Ehhez vö. egyebek közt Berrár (1967c: 416, 2. pont vége) vélekedését.

2. $-i \sim -jal-a$

(Vx $-i, -ik \sim -jal-já-$ és Px $-i, -ik \sim -al-e, -jal-je$)

Tanulmányom e részének célja a 3. személyű $-i(-), -ik \sim -jal-já-$ igeragok és az $-i(-), -ik \sim -al-e, -jal-je$ birtokos személyjelek kutatástörténetét és kialakulásuk folyamatát bemutatni.

A nézeteket megpróbálom kronológiailag rendezve ismertetni, majd a „Megjegyzések” című részben adom elő az állásfoglalásokról kialakult véleményemet, végül pedig bemutatom saját megoldási javaslatomat.

Amennyire sikerült megismernem az $-ik$ végzések kutatásának történetét, arra a következtetésre jutottam, hogy a második világháború utáni időszakban a nyelvjárási *lát* ’látja’ ~ *látik* ’látják’ típusú alappárokra építve dolgoztak ki új történeti értelmezést, amely élénk vitát váltott ki. A nyelvterület jórészen ismert a *lát* ’látja’, *látik* ’látják’ páros, amelynek megvan a pendant-ja a nyelvjárási birtokos személyjelezésben, pl. *lábi*

'lába' ~ *lábik* 'lábuk'. Erre már elég régen fölfigyeltek, tudtommal elsőként Imre (1879: 25–26).

Úgy látom, hogy a személyjelölő végzések egyező hangalakja és – mutatis mutandis – azonos funkciója miatt együtt kell ezek kialakulását és történetét tárgyalni.

Melich (1913: 111, 1914: 29) a tárgyas ragozás *j* elemű személyjelölő szuffixumait (*-ja*, *-já-*) a felszólító mód *j* jeléből magyarázta, aminek téves voltára Bárczi mutatott rá: „A *j*-nek a felszólító mód *j*-jéből való magyarázata aligha állhatja meg a helyét... mert más, régebbi hangfejlődési tendenciáknak engedelmessé válik, mint a kijelentő módbeli mássalhangzó + *j* kapcsolatok: *lássá – látja*, *tartsa – tartja*, *ossza – osztja* stb. Ez szemmel láthatólag arra mutat, hogy két, egészen más időben, más hangfejlődési tendenciáknak érvényesüléseképpen lezajlott folyamatokról van szó” (Bárczi 1975b: 129, vö. még 131).

Horger Szinnyei ötletére támaszkodva adott elő hang- és alaktörténeti magyarázatot: „Magánhangzóval végződő névszókhoz járulván a birtokos *-á* > *-a* (*-e*) személyrag, (Szinnyei közismert magyarázata szerint)¹⁶ a két magánhangzó között hiátustöltő *i* fejlődött, pl. *kapua* > *kapuja* (*gyëpüe* > *gyëpüje*). Ennek következtében a nyelvérzék a szó hangsorának egész *-ja* (*-je*) végét fogta fel ragként, s így a 3. sz.-ű birt. személyragnak a régebbi *-a* (*-e*) mellett *-ja* (*-je*) alakváltozata is támadt, melyet aztán analógiás újraképzés esetén persze mássalhangzóval végződő névszókhoz is hozzá tettek, pl. *kar* : *karja* (*föld* : *földje*) ... mikor az *-a* (*-e*) birt. személyragnak *-ja* (*-je*) alakváltozata támadt, akkor ez a birtokos és a tárgyas ragozás között fennálló szoros alaki párhuzamosság miatt csakhamar áttért a tárgyas ragozásba is” (Horger 1931: 76–77, l. még 74). Bárczi okkal hátrította el ezt is: „a két sor [ti. a tárgyas ragozási és a birtokos személyjelezési sor, H. L.] egybevetése oly súlyos különbségeket mutat, melyek aligha magyarázhatók az egyes ragsorokon belül való alakulással (melynek okát sem tudnók adni)” (Bárczi 1975b: 129).

Ismereteim szerint Jakab igyekezett okát adni ennek a jelenségnek, akinek a témával kapcsolatos ezen fontos közlése alighanem elkerülte azok figyelmét, akik később nyilatkoztak erről a problémáról: „Az eddigiekből megállapítható, hogy a többes szám harmadik személyű birtokos személyragnak a nyelvtörténet folyamán előforduló alakjai ma is megtalálhatók az egyes nyelvjárásokban. Megvan a köznyelvi *-uk*, *-ük*, de több helyen hozzájuk társul az *-ik*, s megvan az *-ok*, *-ök* is legtöbbször az

¹⁶ Szinnyei 1888, különösen 145–154.

-*ək* ~ -*ek*-kel kiegészülve. Az -*ik* változat, ahol ismerik, egyformán járulhat veláris és palatális hangrendű szavakhoz. Ez azt bizonyítja, hogy az -*ik* volt a mai alakok közül az eredeti, ezt a feltevést támogatja az is, hogy volt olyan nyelvjárás, amelyben egyedül csak az -*ik*-et ismerték. Az -*ik*-ből nyíltabbá vált -*ək* majd további nyíltabbá válással -*ek* a palatális-illabiális szavakhoz járul nyelvjárási adataink nagyrésztében, de nem kizárólag, helyettesítheti az -*ök* is és az -*üik* is. Az -*ak* változat az -*uk* > -*ok* további nyílásával állt elő a nyelvtörténet folyamán” (Jakab 1955: 409–410; vö. ehhez D. Bartha 1964: 82). Valóban a P11. és P13. személyjelekben mindhárom nyelvállású magánhangzó előfordul nyelvjárásainkban:

házank ~ *házonk* ~ *házunk* 'házunk' ~ *házak* ~ *házok* ~ *házuk* 'házuk',
kezenk ~ *kezünk* ~ *kezönk* ~ *kezünk* 'kezünk' ~ *kezek* ~ *kezők* ~ *kezők*
 ~ *kezők* 'kezők'.

Nyíri többször is foglalkozott ezzel a kérdéssel hasonló szellemben (l. alább), de mintha elkerülte volna az ő figyelmét is Jakabnak eme igen csak fontos írása.

Berrár a különböző nyílásfokú előhangzók korát illetően is nyilatkozott: „Többes számú harmadik személy: -*uk* ~ -*üik* (-*juk* ~ -*jük*). [Bekezdés] A finnugor **s* harmadik személyű névmás és a -*k* többesjel kapcsolatából fejlődött. Az ősmagyar–ómagyar hangalak -*ëik* > -*ék* ~ -*ik* > -*ik* lehetett (l. még HB.: *cuzicun* olv. *küzikün* 'közükön'; nyelvjárásokban is van: *házik*); ebből labializálódással -*üik*, illeszkedéssel -*uk* (HB.: *turchucat*) lett” (Berrár 1957: 45). Az itt idézett *turchucat* szó helyességével kapcsolatban később kétség merült föl: „tipikus másolati vétségek, figyelmetlenségből, az előzmény esetleges nem jól olvashatóságából, előző szakasz ráhatásából stb. fakadók... efféle lehet a HB. *turchucat*-ja is *turchat* helyett” (Benkő 1980: 23), de ezt az óvatosságot feleslegesnek tekinthetjük: „Szokás javítatlan hibának tekinteni... a *turchucat* többes számát. Én ezt... kiejteném a szorosabb értelemben vett hibázások köréből... A *turchucat* többes számát... értelmi egyeztetésnek lehet tekinteni, hiszen nyilvánvaló volt a hallgatóság számára, hogy a bűnbeeséssel kapcsolatban két személyről van szó” (Haader 2015: 302).

Az időrendet követve Benkő felfogását kell idéznem, aki már régen is foglalkozott a később kulcspozícióba jutott *látí*, *látik* alakpár megítélésével: „Hogy a tárgyaz igeragozás jelentő mód jelen idejének egyes és többes szám 3. személyében a mai nyelvjárási *adi*, *mondi*, *látí* stb., illetőleg

adik, mondik, látik stb. formák mikor és hogyan keletkeztek, voltaképpen nem lehet eldönteni. E változatok ugyanis lehetnek ősmagyar kori fejlemények is; de lehetnek viszonylag sokkalta újabbak: analógiás alakulások a palatális hangrendű igék megfelelő alakjainak (*nézi, nézik*) hatására, ezeknek *-i*, illetőleg *-ik* ragja ugyanis a hangrend szempontjából közömbös viselkedésű... az *adi, adik*-féle változatok a XVII. század végén mutatkoznak először az írásbeliségben” (Benkő 1957: 103–104). Erre a kérdésre az ómagyar kori emlékeket elemző könyvében (Benkő 1980) tért vissza eléggé részletesen (l. alább).

„A tárgyas ragozás *j* elemét – ugyanúgy, mint korábban Simonyi (Nyr. XLII, 1–5), Szinnyei (MNY. XI, 1 kk.) és Horger (Mlger. 77, 79) – Mészöly is hiátustöltő hangnak tartja (62 kk.)”¹⁷ (Rédei 1962: 425, l. még Rédei 1966: 116.).

Rédei a birtokos személyjelezést és a tárgyas igeragozást hozta – szerintem váratlan – összefüggésbe, amely Horger (1931: 76–77, l. még 74) idézett nézetével rímelt (ennek kritikáját l. Bárczi 1975b: 129, l. fentebb). Rédei felfogása szerint a *j* a személyes névmási eredetű **j* Sg3. személyű személyjelből származik (Rédei 1962: 426–427, l. még Rédei 1966: 119–120).

Balázs (1967: 22) az igei és a főnévi *-i, -ik* végződést összekapcsolva tárgyalta, mindkét esetben **j* végű diftongusból indult ki.

Rédei fenti elképzeléséhez részben hasonló gondolatot fogalmazott meg Bárczi: „Sokkal súlyosabb homonímia keletkezett... az elbeszélő múlt és a jelen idő 3. személyének az egybeesésével. Az elbeszélő múlt *munds + j* időjel (< fgr. **j*) egybeolvadásával *mundá*, illetve *vetš + j* -ből *veté ~ vetí* alak keletkezett, míg a jelen időben a *munds + j* (< fgr. **si*, 3. személyű személyes névmás) összeforrásával ugyancsak *mundá*, *vetš + j* -ből *veté ~ vetí* egyes 3. személyű tárgyas alakok keletkeztek. Jelen idő és múlt idő egybeesése semmiképpen sem volt kívánatos, és ekkor a veláris hangrendű igékben az alak újratemtése oldotta meg a kérdést, illetőleg a palatális hangrendű igékben a keletkezett kettős alakok adta lehetőség felhasználása. A *munds*-hoz újra hozzájárult az *-á* személyrag, mert ekkor már ebben érezték a 3. személyű tárgyas funkció kitevőjét, noha ebben már a tövéghangzó is megvolt egyszer, de a nyelvérzék számára kielemezhetetlenül. A keletkezett *mundsá* alakból hanghézagöltő

¹⁷ Simonyi 1913a: 1–5, Szinnyei 1915: 1 kk., Horger 1931: 77, 79, Mészöly 1931: 62 kk.

beiktatásával és a magánhangzó szabályos kiesésével *mund&szj* > *mundj* keletkezett” (Bárczi 1975b: 130). A kulcsfontosságúnak tűnő alakokról pedig így vélekedett: „A nyelv múltjában és jelenében egyaránt előfordulnak... *lát*i, *mond*i típusú alakok. Ezeket lehet igen ősiinek magyarázni, a *mondja*-félék egyidejű vetélytársainak (Kräuter: NyK. XLII, 332; Horger, Igerag. 75),¹⁸ de viszonylag kései felbukkanásuk miatt (1560.) valószínűbbnek látszik, hogy későbbi nyelvjárási analógia eredményei” (Bárczi 1975b: 131).

A kérdésről Benkő és Nyíri közt kibontakozott kemény vita felidézése érzékeltetheti hitelesen a pro és kontra érvek pontos felvonultatásával, miről is van szó.

Benkő (1957) tehát konstatálta ezeknek a *lát*i, *lát*ik igealakoknak a meglétét, korukat illetően azonban nem nyilvánított határozott véleményt. Erre csak azt követően vállalkozott, hogy Nyíri néhány írásában ezek régiségére és elterjedtségére alapozva fogalmazott meg új, a Jakabéval rokonítható elképzelést, aminek eredményeként Nyíri és Benkő közt pengéváltásra került sor szóban és írásban (a késhegyre menő szóbeli vitának fül- és szemtanúja voltam).

Benkő egyértelműen írt a vitatott igealakok általa vallott életkoráról: „eléggé határozottan azokkal (Balassa, Nyj. 137; Simonyi: Nyr. XLII, 182; Szinnyei: MNy. XI, 8; Bárczi: CIF. 42, kissé enyhébben MNy. LXXI, 131)¹⁹ kell egyetértenem, akik e jelenséget viszonylag kései nyelvjárási analógiának tekintik az *-i* ragos, palatális hangrendű *nézi*, *lesi* stb., *néz*ik, *les*ik stb. mintájára. Errefelé hajlott egyébként a véleményem már több mint két évtizeddel ezelőtt is (I. Nyjtört. 103–4)”²⁰ (Benkő 1980: 252).

Benkő kételkedik a nyelvjárási *lovi*, *lábi*, *szokási*-féle adatok realitásában: „A... területileg elszigetelt nyelvjárási *lovi*, *lábi*, *szokási*-féle egyes számú alakok (I. Horger, Nyj. 139),²¹ ha egyáltalán reális nyelvi tények (a Nyatl. anyagában ilyenek nem találhatók, s a régiségből sincs kétségtelen példájuk), illetőleg ha valóban egyes számúak, legfőljebb kései analógiás fejlemények lehetnek, részben a palatális párhuzamok (*kezi* ’keze’), részben a többes számú alakok (*ház*ik, *lov*ik stb.), részben pedig a párhuzamos igei tárgyias alakok (*lát*i, *mond*i stb.) hatására” (Benkő 1980: 195).

¹⁸ Kräuter 1913: 332, Horger 1931: 75.

¹⁹ Balassa 1891: 137, Simonyi 1913b: 182, Szinnyei 1915: 8, Bárczi 1963: 42, 1975b: 131.

²⁰ Benkő 1957: 103–104.

²¹ Horger 1934: 149.

Nyíri szerint: „az *ad-i*, *mond-i*, *vár-i*, *kér-i* nyelvjárási determinált igealakok... úgy keletkeztek, mint az *ő láb-i* 'lába', amint ez ma már – tudomásom szerint – általában elismert tény” (Nyíri 1973–1974: 151, 2004: 19). Nyíri határozottan elutasította Benkőnek a 3. személyű, *-i* és *-ik* végződésű igei és főnévi alakok hitelességét vitató kijelentését: „Benkő Loránd [1980, H. L.] kételkedik a *lábi*, *lovi* morfémaszerkezetek hiteles voltában (195.). Ezzel szemben Balassa Józseftől 1894-ből idézhetjük a következőket (A sláviai nyelvjárás 14.):²² »Különös figyelmet érdemel a birtokos személyragozás egyes és többes számú 3. személye.« – És előadja, hogy »A mélyhangúak nagyobbik részének *á* a ragja: *száva*, *házá*, *pohára* stb., de egyes szavak *i*-vel képezik ezt az alakot: *lovi*, *lábi*, *hâti*, *szokâsi* stb. – Megállapítja azt is (i. h.): »A többes szám 3. személynek ragja mindig *-ik* vagy *-jik*...« Példái közül kiemeljük a velárisokat: *lábik*, *hâtik*, *kocsisik*; *ajtójik*, *szobájik*, *pájjik*, *zâbjik*, *kábáttjik*, *hârângjik*, *tâljik*, *tânyérjik*. – Balassa Józsefnek ez a tanulmánya kétségtelenül igazolja nyelvjárásainkban a *lábi* : *lábik* stb. veláris morfémaszerkezet hiteles voltát, amit Benkő Loránd nem ismer el... Benkő Loránd szerint az *-ik* birtokos személyjel meglétét a régi nyelv nem igazolja. Már a HB. *cuzicun* 'küzikün' névutóban ott van az *-ik* birtokos személyjel. – Igazolja az *-ik* óm. kori, sőt ősm. kori meglétét az óm. *monnó* 'mindkettő' *-ik* személyjeles morfémaszerkezete is: JókK. 75: »*Monnayk* bezeluen« 'utroque tractante' (NySz.). Sok adat van rá a NySz-ban kódexeinkből. Vö. még erre Mészöly: A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai 13.²³ [Bekezdés] Ha azt is megvizsgáljuk, hogy Balassa Józsefnek a szlavóniai nyelvjárásról 1894-ben megírt tanulmánya²⁴ után 96 évvel Penavin Olga Szlavóniai Szótárában milyen adatokat közöl az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjeles morfémaszerkezetekre, azt tapasztaljuk, hogy a veláris hangrendű főnevek egyes 3. személyű *-i* alakú birtokos személyjele eltűnt, helyét az illeszkedett *-a*, *-ja* foglalta el, de a többes 3. személyű *-ik*, *-jik* személyjele még mindig megvan. Nem keletkező új, analógiás alakok a *lovi*, *lábi* stb., hanem eltűnőben levő régiek. Különben 1886-ban a kiskunhalasi nyelvjárásban már nem volt egyes 3. személyű *-i*, *-ji* birtokos

²² Balassa 1894: 259.

²³ Nem sikerült megfejtennem, melyik Mészöly-munkára utalhat itt Nyíri. Talán a következők valamelyikéről lehet szó: vagy Mészöly 1931: 13 (bár ebben a Nyíri idézte adatokhoz hasonló nem találtam), vagy Mészöly 1941–1943: 13 (ebben vannak hasonló adatok).

²⁴ Balassa 1894.

személyjel, csak a többes 3. személyben: *lovik, ökrök, házik* stb. (l. Korda Imre: A kiskunhalasi nyelvjárás. Nyr. 15: 115.)²⁵ [Bekezdés]... Az előadott fejtegetés azt mutatja, hogy »Az Árpád-kori magyar nyelvű szöveg- emlékek«-nek nem sikerült bebizonyítania az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjelek régibb magyarázatának téves voltát, sőt annak helyességét több új bizonyíték megerősítette. [Bekezdés] Téves tehát az az új magyarázat, mely szerint a többes szám 3. személyű birtokos személyjel »kialakulásában nem játszott szerepet személynévmási elem, hanem itt eredetiben pusztán *-k* többesjeles formákkal állunk szemben, melyeknek a vokálisa egyszerű tövéghangzó, s melyek csak későbbi hasadással váltak el a többesjeles alakoktól« (i. m. 198)²⁶ (Nyíri 1990: 190–191).

E. Abaffy is nyilvánított véleményt (bár meglehetősen óvatosan) a *láti, látik* stb. problémájáról: „Eredetileg alkalmasint veláris hangrendű igékben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikes ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik, látszik*; s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi, tudi* is” (E. Abaffy 1991c: 124).

Hegedűs így foglalta össze ezen nézeteket kritikai megjegyzések hozzáfűzésével: „Bárczi, ha nem is túl szigorúan, elutasítja tehát a *láti, mondi* típusú alakok régi, esetleges ősmagyar kori voltát. [Bekezdés] Abaffy (1991: 124, 141)²⁷ szerint viszont lehetséges, sőt valószínű, hogy a nyelv mégiscsak kihasználta a veláris alakok *-i* személyragját – ha másként nem, hát átmeneti (és – én teszem hozzá – nyelvjárási külön)megoldásként... Horger Antal (1931: 75–6) meg van győződve az *-i*-s alakok elsődleges voltáról... [Bekezdés] A vitás kérdés tehát: megőrzött régiség (Horger) vagy »későbbi nyelvjárási analógia« eredménye-e (Bárczi) a *vári -i* ragja. Láttuk: korai adatokkal nem bizonyítható a kérdéses rag megléte... Benkő nem foglal állást a kérdésben (1957: 103–4), Márton Gyula (1970: 203, 205) ellenben a veláris szavak *-i* (*-ik, -itok*) ragjait határozottan megőrzött régiségnek tartja. [Bekezdés] Az alapkérdést ezek után így fogalmazhatjuk meg: volt-e *-i* E/3 tárgyas személyrag a veláris hangrendű szavakon az ősmagyar korban? S ha erre igen a válasz, két további kérdés nyílik: 1) miért, mikor és hogyan váltotta fel ezt az *-i*-t a *-ja*, 2) a mai *-i*-s alakok ezen ősmagyar *-i* folytatásai, megőrzött régisé-

²⁵ Korda 1886: 115.

²⁶ Benkő 1980: 198.

²⁷ E. Abaffy 1991c: 124, 141.

gek-e” (Hegedűs 2001: 52). Az ezen kérdésekre adandó válaszokat l. alább, „A javasolt megoldás” című pontban.

Megjegyzések

Nagy hagyománya van annak a felfogásnak, hogy a tárgyas ragozás és a birtokos személyjelezés tulajdonképpen azonos (így pl. Fokos 1910–1911, Pápay 1913: 296, Melich 1913/1914: 249–250/45–46, Horger 1931: 58, 61, 64 kk.). Rédei (1962: 426) is összemosta a birtokos személyjelezést és a tárgyas ragozást. Ám ellenvetés is olvasható a szakirodalomban: egy „föltevés értelmében a birtokos személyragozás hatott az igeragozásra, és alakította volna ki a tárgyas ragsort. Ám a két sor egybevetése oly súlyos különbségeket mutat, melyek aligha magyarázhatók az egyes ragsorokon belül való alakulással (melynek okát sem tudnók adni)...” (Bárczi 1975b: 129; vö. ehhez Honti 1996: 128–129).

A Nyíri (1990: 191) által „... *kyknek egyk v a l a zent bernald'*” közölt adat *egyik* 'egyike' alakjában az *-yk* elemnek semmi köze sincs a többes szám harmadik személyű személyes birtokos személyraghoz, erről. l. Honti 2021.

Hegedűs (2011: 52) szerint „korai adatokkal nem bizonyítható a kérdéses rag megléte [ti. az *-i* igerag megléte, H. L.]”. Ha ismerte volna Nyírinek a fentebb idézett cikkét, beláthatta volna, hogy a *lábi* stb. típusú birtokos személyjeles alakok indirekt módon igazolják a *vári* típusú igealakok régiségét is.

Az ikes ragozás kapcsán: a *k* előtti *i* „ esetleg már az alapnyelvben a határozott tárgyra utaló *-i* személyrag” (így Hegedűs 2011: 175); téves, mert az akkuzatívuszragos uráli kori személyes névmás **-söt > > -i* eredménnyel járó agglutinációja nem az alapnyelvben bekövetkezett változás volt, hanem ez az alapnyelv felbomlása és az ősmagyar létrejötte közti hosszú időszakban zajlott le. Továbbá nem ez az *i* áll az *-ik*-es ragozás névadójában a *k* előtt (erről l. a „3. Az ikes ragozás *-ik*-jének története” fejezet „A javasolt megoldás” című részében).

Hegedűs (2011: 175–176) szerint a *-ja* homonímiát alkotott a tárgyas ragozásban és az imperatívuszban. A két forma létrejötte azonban nem történhetett egyidejűleg, tehát homonim párt sem képezhetett ez a két forma (*látja* ~ *lássá*; l. pl. Bárczi 1975b: 129).

A javasolt megoldás

A Hegedűs (2001: 52) feltette kérdések megválaszolásával kezdem megoldásom ismertetését. E szerzőnek az „alapkérdésre” adott választ adekvátumnak látom: „a) biztosan megvolt az ősmagyar korban, b) azokon a területeken található, ahol az ikes ragozás legkevésbé használatos, c) archaikus nyelvjárásokban is megőrződött” (Hegedűs 2001: 54).

A két további kérdéssel pedig szerintem ez lehet a helyzet:

1) Úgy hiszem, hogy – noha az *i* a magánhangzó-harmónia szempontjából semleges hang – természetesnek tűnik a harmóniára való törekvés, és az egyes nyelvjárásokban létrejött *-ja* az addig ezt az elemet nem ismerő nyelvjárásokba áterjedt, ezáltal csökkentve az *-i* előfordulási körét (vö. pl. *nyír: nyírok/nyirok* \geq *nyirék*, *hím: hímok* \geq *hímek/himék*, *borstörő* > nyj. *böstörő*, *fejalj* > nyj. *fejel*; a két utóbbi adat forrása: Balassa 1938: 185), és ez érvényesült a birtokos paradigmában is *lábi*, *lábik* > *lába*, *lábuk*.

2) Az alapkérdésre adott válaszból következően nyilvánvaló, hogy a mai *láti*, *látik* alakok megőrzött régiségek, nem is lett volna ok arra, hogy ilyenek később újra szülessenek. Ebből következően úgy vélem, hogy a kétféle 3. személyű végződés nagyjából egyidejűleg alakulhatott ki, és némely nyelvjárásokban konkurálhattak is egymással (ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg Hegedűs 2001: 52).

Mindkét igeragot és birtokos személyjelet (Sg3. Vx Px *-i*, *-(j)al/-(j)á-*, Pl3. Vx Px *-ik*, Vx *-ják*) ugyanabból a forrásból vélem levezethetőnek: a Sg3. személyű névmásból keletkezett **j* *j*-ként élt tovább, egyszer a megelőző tövégi vokálissal monoftongizálódva *-i*-t eredményezett, más-szor pedig *-ja* formát. Mindkét változat a Sg3. személyes névmás uráli alapnyelvi (akkuzatívusz-, ill. genitívuszragos) alakjának agglutinációja révén keletkezett (Honti 1995: 54, 56, 58–61, 1996: 128–129). Ezek megszületését magyarázandó eléggé bonyolult feltevésről olvasható a magyar morfológiatörténeti munkákban, ezért a legfontosabb részeket idéznem kell. A következőkben Bárczi, Benkő, E. Abaffy és Korompay nézetét adom elő; ezen állásfoglalásokhoz semmit sem kell hozzáfűzőm.

Az igei személyrag létrejötte

„Az *-ia* = *-ja* egyes 3. személyű tárgyas ragozású személyrag. Az igei személyragoknak ahhoz a csoportjához tartozik, melyek személyes névmásból keletkeztek. A 3. személyű névmás... **si* (**sš*) volt... A teljes magánhangzóra végződő igezőhöz csatlakozó *i* (< **si*) a tövéghangzóval

i-s kettőshangzóba olvadt egybe, majd ebből a kettőshangzóból kétirányú egyszerűsődéssel *í* (*kéri, nézi, nyj. vári, láti* stb., bár ez utóbbiak lehetnek analogikus újítások) ~ *é*, illeszkedéssel *á*” (Bárczi 1982: 120–121).

„Teljesen megnyugtató... Bárczi... magyarázata (MNY. LXXI, 130–1),²⁸ mely szerint az egyes és a többes szám 3. személyében a folyamatos múltú és a jelen idejű alakok között súlyosan értelemzavaró homonímia keletkezhetett volna (*mundá, mundák; veté, veték*), melyet valahogyan ki kellett küszöbölni; ezért a jelen idő veláris igéiben az *-á* és *-ák* személyragot a teljes tőhöz csatlakoztatták – a keletkezett hiátust *j*-vel kitöltve –, palatális igéiben pedig a zártabb *-í* > *-i* és *-ík* > *-ik* változatot állandósították” (Benkő 1980: 250–251). „Ami a 3. személyű birtokos személyjelek emlékeinkbeli *j*-ző formáit illeti... annyi jegyezhető meg, hogy eredeti hiátustöltő helyzetükben is feltűnnek néhányszor: HB.: *kinzotviatwl*; KTSz.: *coronaia* ... legtöbbször azonban a másodlagos változatok mutatkoznak: KTSz.: *tamadatia, aniahu3* stb... A *j*-s változatok keletkezését egyébként még a *j* végű névszók (*haj, vaj, háj, faj* stb.) is segíthették; l. pl. HB.: *foianec*” (Benkő 1980: 195).

„Az ősmagyar kor elején... már megvolt a kijelentő mód jelen idejében az E/3.-ben a ragos : ragtalan kettősség, s az is, hogy a névmási rag a határozott tárgyra, a ragtalan alak pedig a határozatlan tárgyra vagy a tárgy nélküliségre vonatkozott. A névmási eredetű **-i* ragból létrejött kettőshangzó először valószínűleg mind a palatális, mind a veláris szavakban *i*-vé monoftongizálódott, majd az utóbbiakban *-á*-vá vált. A *-ja* változat a veláris igékben később keletkezett” (E. Abaffy 1991c: 128). „Míg tehát a palatális soron az E/3. *-i* ragja idővel teljesen elkülönült a múlt idő *-é* jelétől, a veláris igékben más volt a helyzet. Lehetséges ugyan, hogy a monoftongizálódás legkorábbi szakaszában a jelen időben itt is *i*-vé vált a rag (vö. *hallik*), de valószínűleg általánosabb volt az *-á* megfelelés (*hallá*), melyben viszont újra csak egybeesett a jelen idejű személyrag és a múlt idő jele. A két alak végül úgy különült el egymástól, hogy a személyrag esetében a már a tővégi vokálist is tartalmazó *-á* ragot leválasztva, azt újra a teljes tőhöz tették, így **láto-á, *váro-á*-féle alakok jöttek létre... Az itt támadt hiátust töltötte ki a *-j* hiátustöltő: **látojá, *várojá*, majd a magánhangzó kivetésével *látjá, várjá* lett” (E. Abaffy 1991c: 141).

²⁸ Bárczi 1975b: 130–131.

A birtokos személyjel létrejötte

„-*jal-jë*, -*je*, -*ji*. – Használatuk legjellegzetesebb körét a csak magánhangzós változatokat mutató tövek jelentik. E típuson belül világosan elkülönül két fokozat. Az *á*, *é*-vel átvett jövevényszavak mellett már a korszak [az ómagyar korszak, H. L.] legelején is általános a *j*: TA.: *zenaia*; KTSz.: *coronaia*... Ezzel szemben a *β*, *γ* kiesése nyomán támadt hiátus kitöltése csak a korai ómagyar kor második felében válik általánossá. A palatális szóalakok esetében ilyenkor következetesen kétirányú fejlődés figyelhető meg: maga a toldalék részint -*i* (-*ji*), részint -*jë* formában jelentkezik” (Korompay 1991: 273).

„A birtokos személyjelezés és a határozott igeragozás közös eredete s nagyfokú alaki és funkcionális párhuzama a két elemsor közötti kölcsönhatást a nyelvtörténet minden szakaszában biztosította... az igei paradigma megfelelő helyén... a korai ómagyar kor elejétől -*jal-i* alakpárral kell számolni: itt tehát minden veláris szóalakban törvényszerűnek tekinthető a mássalhangzós tövég és a -*ja* elem találkozása. Ez a tény feltétlenül kedvező hátteret teremtett ahhoz, hogy a hasonló tövégű névszók mellett is megszilárduljon a -*ja* változat” (Korompay 1991: 275–276).

A kétféle személyvégződés (a Vx és a Px) kialakulásának hangtörténeti útja

Mind a tárgyas igeragozásban, mind a birtokos személyjelezésben a szótőhöz agglutinálódott Sg3. személyű **sǣ* névmás a forrása ezen morfémáknak „*tő + *sǣ*” > „*tő + *ǣ*” > „...V + **ǣ*” > > **-á* ~ **-í* > **-ǣ* ~ **-í* > **-ǣ-j-á* ~ **-í* > -*ja* ~ -*i*. Az -*i* volt az általános elem mind a veláris, mind a palatális tövek után, vö. pl. (ma is létező nyelvjárási változatok) *látí* ’látja’ (*nézi* ’nézi’), *lábi* ’lába’, *kezi* ’keze’. A -*ja* szuffixumváltozat hangváltozási eseményeket követően hiátustöltő reduplikátumként került be a szóalakba.

3. Az ikés ragozás -*ik*-jének története

A különféle feltevések

3.1. Forrása ismeretlen

Az ikés ragozást visszahatónak tekintette Simonyi (1905: 7, 1906: 7). A kategóriával kapcsolatos kérdéseket ő fogalmazta meg pontosan: „h o - g y a n k e l e t k e z e t t a magyar visszaható ragozás? mi az az -*ik*? miért szorított a folyó cselekvésben éppen a visszaható jelentésre

az *-m, -l*, holott más alakokban általános ragjai az 1. s 2. személynek (*írtam, házám, írniál* stb.)? – ezekre a kérdésekre összehasonlító nyelvészetünk még eddig nem talált kielégítő feleletet. (Vö. Budenz: Ugor Alaktan; Szinnyi: M. nyelvhasználat; Simonyi: TMNy.)²⁹ (Simonyi 1905: 7–8, 1906: 10; én emeltem ki, H. L.)

3.2. Pl3. személyrag > Sg3. személyrag

Ennek lényege, hogy a „cselekvő ragozású Pl3. megformáltságú igealak és a ragtalan tárgy” felépítésű mondat átértékelődött „szenvédő ragozású Sg3. megformáltságú igealak és a ragtalan tárgyból alanná lett főnév” szerkezetű szenvédő mondatra: *fa eltörik* (ragtalan tárgy + aktívumi Pl3. igealak) ’a fát eltörik’ > *fa eltörik* (alany + passzívumi Sg3. igealak) ’a fa eltöretik’.

A visszaható (~ ikes) ragozás kialakulására vonatkozóan Mészöly fogalmazott meg olyan – eléggé bonyolult – magyarázatot, amelyet a magyar történeti nyelvészetben ma is sokan vallanak több-kevesebb meggyőződéssel. Ez pedig így szól: „ha azt akarták mondani, hogy *a fát eltörik...* így mondták r a g t a l a n t á r g g y a l: *a fa eltörik...* Azt, hogy *hallják...* régen úgy mondták, hogy: *hallik...* Tehát ha r a g t a l a n t á r g g y a l azt akarták mondani régen, hogy: *a zajt hallják...* így kellett mondani: *a zaj hallik...* Mikor aztán a ragtalan tárgy mellett kifejlődött a *-t* ragos tárgy (*a fát eltörik...*), az ilyen mondatokban, mint *a fa eltörik...* a *fa* alannak, az *eltörik* visszaható vagy szenvédő állítmánynak tetszett. A visszaható igeikről az *-ik* rag mint egyes harmadik személyrag áterjedt a tárgyatlan cselekvő igeikre is; a régi *aluszon, észen* v. *ész* helyébe ez került: *aluszik, eszik* (az *ész* ma is tárgyas: *ész a fene*). A régi kódexekben ilyeneket olvasunk: *az imádságot elvégezik* (cselekvő) és *az imádság elvégezik* (visszaható)” (Mészöly 1929: 67; az eredetiben kiemelve, H. L.). A későbbiekben kiegészítette, kissé finomította ezt a feltevést (Mészöly 1941–1943: 7). A „visszaható ~ ikes” ragozás kialakulásának végső fázisát így adta elő Mészöly: „Amint a többes harmadik személyű *törik, törék, törnék, törjék, törendik* alakokból lett az igealakoknak nevezett visszaható *törik, törék, törnék, törjék, törendik*, úgy vált a többes harmadik személyű műveltető képzős *töretik, töreték*,

²⁹ UA, (valószínűleg:) NyH³, TMNy.

töretnék, töressék, töretendik a szenvedő igeragozás megfelelő igealakjává” (Mészöly 1941–1943: 9).

Klemm Simonyi feltevéséről, amely az *-ik* elemet tartalmazó igéket visszahatóként kategorizálta, elutasító értelemben szólt, és ezzel egyúttal talán indirekt módon a Mészöly-féle magyarázatot is kifogásolhatta: „Ikes, ú. n. reflexív személyragunk u. i. csak három van: egyesszám 1. sz. *-m*, 2. sz. *-l*, 3. sz. *-ik*, azonban ezekről nem lehet bebizonyítani, hogy eredetileg visszaható jelentésük volt, így tehát nem okozhatták a műveltető igének szenvedővé való fejlődését. Simonyinak az a megállapítása, hogy az ikes ragozás eredetileg visszaható (reflexív) személyragozás (vö. Az ikes ragozás története: NyF. XXVIII, 7),³⁰ nem fogadható el... Az ú. n. ikes személyragoknak (*-m*, *-l*, *-ik*) eredetileg nem lehetett visszaható jelentésük, sem bennható (intranszív), mert ezek agglutinált személynév-mástövek... s így csak az alanyt fejezhették ki. Eredetileg tehát nem lehetett velük műveltető igét visszahatóvá tenni vagy átható (transzív) igét bennhatóvá” (Klemm 1942: 189–190).

A kortársak közül Horger (1931: 50–51) és Fokos (1931: 77) viszont lelkes egyetértéssel fogadták Mészöly megoldási javaslatát.

Papp is a Mészöly-féle magyarázat mellett tett hitet: „Az *-ik* vagy *-ék* személyrag eredetéről több vélemény alakult ki. Szinnyi (NyH.⁷ 122) névmási eredetűnek (vö. vog. *teək* ’ő maga’), Pais (MNy. 27: 142–3)³¹ deverbális képzőnek tartja (vö. például a *fáz-éko-ny -ék* képző elemével). A legvalószínűbbnek mégis Mészöly véleményét tekinthetjük (NyK. 51: 1–13)”³² (Papp 2014: 148–150, l. még Papp 1968: 184–185).

Mikola az *-ik* mibenlétéről és keletkezéséről írt. Szólt a Mészöly által kidolgozott javaslatról, amellyel azonban nem értett egyet. Ellenvetésének lényege: „Én magam kételkedem ennek a magyarázatnak a helyességében. Egyebek közt amiatt, hogy alig vannak olyan szópárok, amelyekkel a *tör – török* összevethető. Ilyen lehetne még pl. a *hall – hallik* (elavult), a *szeg – szegik* (elavult) és még egy-két ilyen szó” (Mikola 1984: 401).³³

³⁰ Simonyi 1906: 7, eredeti megjelenési helye Simonyi 1905: 4–5; *expressis verbis* azonban Simonyi a (1905:) 7. és a (1906:) 10. oldalon szól erről a kérdésről (az elsőt fentebb idézem is).

³¹ Pais 1931: 142–143.

³² Mészöly 1941–1943: 1–13.

³³ „Ich selbst bin noch im Zweifel über diese Erklärung. Unter anderem deshalb, weil es kaum Wortpaare gibt, die mit dem Paar ’bricht (trans.)’ – ’bricht (in-

Bárczit is foglalkoztatta, miként születhetett meg visszaható ragozásunk: „E ragozás kialakulására több fölfogás van. Megvallom, egyik sem kielégítő, az sem, amelyet én tanítok az egyetemen, de mégis ez látszik a legelfogadhatóbbnak. Eszerint valamikor ilyen tárgyas szerkezet élt: *fa törik*, s ennek a jelentése az lett volna 'ők a fát eltörik'... Amikor aztán egyrészt a tárgyas ragozás elvált az alanyitól, másrészt a tárgyrag kötelezővé vált, a *fa törik* szerkezetben a *fa* részt a nyelvérzék nem tárgynak, hanem alanynak érezte, mert ugyanekkor még a hagyomány fenntartotta ezt a mondattípust, de általában már a tárgyrag kitétele kötelezővé vált. Ennek következtében a *fa törik*-ben az állítmány visszaható értelmet nyert. – E rendkívül szellemes magyarázat, mely Mészölytől származik (NyK. 51: 1–13),³⁴ mégsem teljesen megnyugtató” (Bárczi 1990: 47; az én kiemelésem, H. L.). Bárczi felsorolta az általa kifogásolt részleteket, de végül úgy látta, hogy ezek nem olyan jellegűek, amelyek a magyarázatot teljesen valószínűtlenné minősíthetnék.

D. Bartha (1991: 94) is egyetértett a Mészöly-féle magyarázattal.

A legtöbbet és legalaposabban E. Abaffy foglalkozott ikes ragozásunk megszületésével. Ő is a Mészöly-féle nézetet vallja (E. Abaffy 1991c: 125–126). Tehát E. Abaffy is azzal számol, hogy a Pl3. személyrag valamikor csak nem illeszkedő formában létezett, és ebből keletkezett a Sg3. sz. visszaható/mediális *-ik* személyrag. Keletkezésének általa feltételezett körülményeiről így nyilatkozik: „E/3.-ben a számos uráli nyelvben meglévő ragos : ragtalan ellentétpár már az alapnyelvben a határozott : általános ragozás szembenállását jelölte, s így csírája, első eleme lehetett az ősmagyarban a későbbiek során kialakuló két paradigmának [ti. az alanyinak és a tárgyasnak, H. L.]” (E. Abaffy 1991c: 122); az „*-ik* mint személyrag... azonos a névmásból keletkezett T/3. raggal, mégpedig abból a korai korból, amikor ez még nem volt határozott ragozású forma, s amikor még veláris igéken sem illeszkedett” (E. Abaffy 1991c: 126). A két idézet közt alighanem némi értelmezési különbség feszül: az első szerint az ősmagyarban jelen volt (legalább a Sg3.-ban) az alanyi–tárgyas igeragozás csírája, míg a második idézet szerint az *-ik*

trans) 'vergleichbar sind. Als solche konnte z. B. noch gelten *hall* 'hört' – (veraltet) *hallik* 'ist zu hören', *szeg* 'schneidet' – (veraltet) *szegik* 'wird geschnitten' und noch ein-zwei Wörter.”

³⁴ Mészöly 1941–1943: 1–13.

születése arra a korra tehető, amikor még nem volt tárgyias ragozású igealak; ezt Hegedűs (2001: 52–53) is így értette.

E. Abaffy így vélekedett az ikes (mediális) igeragozás állapotváltozásairól: „Az ikes igék sajátos személyragozása már az ősmagyar korban kialakult, de csak az egyes számban különült el más általános ragozású paradigmáktól. Az eredetileg mediális igeragozás később sem teljesebb ki, sőt a nyelvtörténet folyamán még a meglévő is fellazul. Már az ősmagyar korban fellelhetők az iktelen és ikes paradigmák egymásra hatásának, keveredésének első nyomai. [Bekezdés] Az ikes ragozás elkülönülése sohasem volt igazán tökéletes: jellemző személyragjai közül az *-m* és *-l* nem kizárólag az ikes ragozásban tűnnek fel. A sorozat egyetlen határozott karakterű tagja az *-ik* (*-ék*), mely E/3. ragként csak az ikes igéken jelentkezik, s melynek minden paradigmában az a jellegzetessége, hogy illeszkedés nélkül az eredetibb palatális változatát őrzi veláris igéken is: jelen időben: *-ik*, elbeszélő múltban: *-ék*, feltételes módban: *-nék*. (Ennek magyarázata a rag ősmagyar kori keletkezésében rejlik. Az ikes ragozás kialakulásakor e rag azonos volt a T/3., eredetileg veláris igéken is *-ik* alakú ragjával; vö. mai nyelvjárási: *adi, adik.*)” (E. Abaffy 1992: 213–214).

Szathmári eképpen foglalta össze röviden E. Abaffynak a Mészölyféle ötletre épített magyarázatát: „E. Abaffy Erzsébet a kései ősmagyar kort tárgyalván így összegez: »Az ősmagyar korban az ikes ragozás kialakulását az az igény hozhatta létre, hogy a tárgyat, melyre a cselekvés irányul, a beszédben akkor is egyértelművé lehessen tenni, ha a nyelvben még nincs kötelező tárgyrag, és már nem kötött a szórend... Az *-ik* ugyanis úgy alakíthatja át a cselekvő tárgyias igét, hogy a cselekvés tárgya grammatikai alannyá válik, az aktív cselekvő (ágens) pedig nem is szerepelhet az ige szorosan vett bővítményei között (*A fát török : A fa török*). Így az ikes ige elsősorban a mediális, a történetet kifejező igenem alaki kitevőjévé vált...« (E. Abaffy 1992: 217). Majd részletezi az ikes mediális igék létrejöttét (uo. 218–219). Minthogy a mediális (visszaható és szenvedő) ige tárgyatlan, ez igefajtának a tárgyatlanság szintén jellemzője lett. Ennek következtében az ikes személyragok áttértek nemcsak intranszitiv igékre, hanem olyan tranzitívakra is, amelyeknek nem volt tárgyuk. És így tovább. L. E. Abaffy 1992: 220–222; Bárczi 1963: 154–157; Berrár 1957: 57–58)” (Szathmári 2000: 379–380). Sárosi (2003: 161–162, 2018: 150) ugyanígy adja elő a mediális ragozás létrejöttét.

Ismereteim szerint legutoljára Hegedűs (2001, 2011) tette közzé nézeteit igeragozási rendszerünk kérdéseiről, köztük az ikes ragozás létrejöt-

tének körülményeiről.³⁵ Fejtegetéseinek középpontjában – érthetően – E. Abaffy gondolatai állnak. Mivel az ezekben közöltek voltaképpen bennefoglaltatnak az eddig ismertetett nézetekben, nem szükséges kitérni rájuk.

3.3. Az *-ik* a Sg3. személyű személyes névmás agglutinátumának és nyomatékosító elemnek az együttese

Szinnyei: „sing. 3. *-ik*: *ázik, telik...* [m. *-ik* < **-i.k* (~ vog. *tɛɛ`k* 'maga')]” (NyH⁷ 122). Szinnyei nem írta le ugyan expressis verbis, hogy az *-ik* magánhangzója az alapnyelvi **sɛ* Sg3. személyes névmásból keletkezett volna, de ezt kortársai is – velem együtt – így értették, nyilván nem teljesen ok nélkül (de tévesen közölte ennek a rekonstrukcióját palatális magánhangzó helyett velárisal: **sɛ*, l. a következő bekezdésben).

Gombocz csak azt látta elfogadhatónak, hogy az *-ik* *i*-je alapnyelvi személyes névmási eredetű, a *k*-t illetően indirekt módon kétségét fejezte ki: „Az *ik* személyvégződés Szinnyei (NyH.⁷ 122) szerint a 3. személyű végződést (finnugor **sɛ*- = ma. *i*) tartalmazza, amely kiemelő funkciójú *k* elemmel van összekapcsolva, tehát ugyanazon elemeket tartalmazza, mint a hangsúlyos vogul *tɛɛk* 'ő maga' Sg3. személyű névmás... Legalább a n y i b a n k é t s é g t e l e n ü l h e l y e s Szinnyei magyarázata, hogy az *ik* végződés *i* eleme névmási eredetű, vagyis a finnugor **sɛ* folytatójának tekintendő” (Gombocz 1933: 117, 1938: 150;³⁶ az én kiemelésem, H. L.); tehát Gombocznak kétségei lehetnek a *-k* elemnek a Szinnyei adta értelmezését illetően.

3.4. Az *-ik* forrása az *-ék* „igenév-, kicsinyítő vagy árnyalatképző”

Egy rövidke tanulmányban Pais is kitért az *-ik* szuffixum (és a Sg1. *-k* igerag állítólagos közös) eredetére anélkül, hogy a Mészöly-féle magya-

³⁵ Az É. Kiss et al. szerzőségű kötetben közzétett ugyanilyen tárgyú állásfoglalás is – a szóhasználatból és a részletekből ítélve – Hegedűs műve lehet (2013: 64–65).

³⁶ „Das Personalsuffix *ik* ist nach Szinnyei NyH.⁷ 122 das Personalpronomen der 3. Pers. (fgr. **sɛ*- = ung. *i*), mit einem Verstärkungselemente *k* verbunden, besteht also aus denselben Elementen wie das verstärkte wogulische Personalpronomen der 3. Pers. *tɛɛk* 'selbst'... Mindestens ist bei Szinnyeis Erklärung soviel unzweifelhaft richtig, dass das *i*-Element der *ik*-Endung pronominalen Ursprunges ist, also als Fortsetzung des fgr. **sɛ* aufgefasst werden muss.”

rázatkísérletet akár csak megemlíttette volna, de azzal mintha mégis mutatna némi rokonságot Pais felfogása: „A jelentő mód jelen idő egyes 3. személyének ragjaként szereplő *-ik* – úgy vélem – nem más, mint az *-ék* igenévképző, illetőleg eredetében kicsinyítő vagy talán helyesebben: árnyalatképző. Amint tehát a *vagyon, megyen, teszen, viszen* jelentő mód jelen idő egyes 3. személyek vagy a *lőn... tőn, vőn* jelentő mód elbeszélő mult egyes 3. személyek az igenévképző–árnyalatképző *-n*-nel alakultak, az igéknek egy másik (úgy látszik, főképen visszaható értelmű) csoportjánál a *törékeny, fázékony, aluszékony*-féle deverbális névszói származékokban is meglévő (*-sík* vagy *-sík*) *-ék ~ -ik > -ik* képzőelemmel alakult forma öltötte fel az egyes 3. személy szerepét, mégpedig úgy, hogy *-ék* változata az elbeszélő mult, továbbá a feltételes és felszólító mód jelen idő egyes 3. személyében, *-ik > -ik* változata meg a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyében állandósult: *törék, törnék, törjék : törik | fázék, fáznék, fázjék : fázik | aluvék, aludnék, alugyék : aluszik*” (Pais 1931: 142–143).

Juhász (1939: 283–284) elfogadta ezt a magyarázatot (és Klemm is, l. alább), valamint – számomra kissé ellentmondásosan – Mészöly fenti feltevését is pozitívan ítélte meg azzal a megszorítással, hogy az intranszitiv igék Sg3. személyű *-ik* végződést tartalmazó igék (pl. *eszik, haragszik*) ezen végződése nem azonosítható a tárgyas ragozású igék Pl3. személyű alakjának *-ják/-ik* ragjával (pl. *látják, nézik*).

Klemm olyan megoldási javaslatot terjesztett elő, amely lényegében megegyezik Pais (1931: 142–143) magyarázatával: „Eredetileg az utóbbi *-k* képzőnek tágabb körű szerepe lehetett. Az *-ék* képzőből így lehetne magyarázni az *-ik* személyragot. Pl. **hajlék* 'hajló' (vö. *hajlékony*), **törék* 'törő' (vö. *törékeny*), *maradék* 'maradó'. Ily igenévi alakok névszói állítmányul is szerepelhettek a mondatban, azután verbum finitumnak vették: (A) fa **hajlék* (= hajló) → A fa *hajlik*. A kés **törék* (törő) → A kés *törik*” (Klemm 1942: 190, jegyzet).

3.5. Birtokos jelzős szerkezet > passzívumi mondat

Balázs szerint a birtokos jelzős szerkezet szenvedő szerkezetű mondattá értékelődött át, ezzel a Pl3. birtokos személyjel Sg3. személyű igeraggá vált, és így az ikes ragozás eredetileg deverbális nomen-képző *-ik*-je és a Pl3. birtokos személyjel (*-uk/-ük*) „egyeztethető” egymással...

A műveltető és a szenvedő ige deverbális nomen képzője, a *-t* azonos, ebből következik, hogy a mai *a hal főzetik* mondat egykori értelme 'a hal

(az ő) főzetük' volt; „a birtokos személyrag (az *-ik*) eredetileg a rejtett ágensre utalt, úgyhogy a cselekvő külön megjelölése szükségtelen volt. [Bekezdés] Az ikes igék létrejöttében a szenvedő igeragozásnak föltétlenül volt szerepe, de föltehetőleg ez az *-ik* eredetileg szintén deverbális nomen-képző volt” (Balázs 1979: 54–55). Balázs az *-ik* *k*-ját, a *török* *k*-ját és a *hajlék* *k*-ját, valamint az *egyik* *k*-ját ugyanabból a nomen deverbale képzőből származtatja, és ez valójában Pais nézetét idézi fel. „E kiemelő jel, mint tudjuk, szintén azonos eredetű a többes 3. személyű birtokraggal (vö. *egyik* → *egyikük*, ami voltaképpen későbbi elemisméltődés” (Balázs 1979: 50–51)... E tanulmány talán legfontosabb közlendője azonban már a tanulmány bevezetőjében helyet kapott: „a magyar szenvedő igék ragozásában szereplő *-ik* egyes szám 3. személyű rag eredete szerint az *-uk*, *-ük* birtokos személyraggal egyeztethető” (Balázs 1979: 45), de nem emlegeti az *-ik* Pl3. személyű birtokos személyjelet, talán azért, mert kimondatlanul az *-uk/-ük* előzményének az *-ik*-et tartotta. A szenvedő mondat állítmányában „az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebről meg nem nevezett cselekvő (agens) személyére utalt. Ezzel szemben a *török*-féle visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak” (Balázs 1979: 50). „Az ikes igék létrejöttében a szenvedő igeragozásnak föltétlenül volt szerepe, de föltehetőleg ez az *-ik* eredetileg szintén deverbális nomen-képző volt. E kérdést eldönteni igen nehéz, mivel szövevényes folyamatról van szó” (Balázs 1979: 54–55).

3.6. Az *-ik* képző latívuszragok együttese

„Hangtörténeti, alaktörténeti, jelentéstörténeti és mondattörténeti fejtegetéseink alapján... ikes ragozásunk *-ik* ragjának eredetéről a következő kép bontakozik ki. A rag igenévi eredetű, amely igenév még korábbi, igéhez és névszóhoz egyaránt járuló latívuszraggal függ össze, és történetileg két, egymást követő időben csatlakozó latívuszrag található rajta. Ezzel álláspontunkat jelentősen eltávolítottuk a hagyományos magyarázattól, de abban is eltérünk a magyarázatok többségétől, hogy itt reflexív, műveltető, szenvedő (Simonyi 1905., Balázs 1979.) igenemekkel állunk szemben. A szenvedő igéinkről már Klemm kimutatta, hogy igenévi alakulatok (Klemm 1942). Inkább ahhoz a vonalhoz csatlakozunk, amelyet először Pais vetett fel egy rövid levelében, hogy az *-ék*, *-ik* > *-ik* formák (*hajlék*, *keverék*) igenévképzők, kicsinyítő képzők. [Ezt elfogadta Juhász is (Juhász 1939)]. Mi úgy gondoljuk, hogy ezek eredetileg nem képzők,

hanem latívuszi jelentésű határozóragok voltak, tehát *A fa hajlik.* mondat jelentése »a fa hajló ~ a fa hajlóvá válik« és *A kés törik,* »a kés törő ~ törővé válik« lehetett» (B. Székely 1996: 265).

Lényegében ugyanezt adta elő egy másik kutató az ikés igék *-ik* morfémájával homonim *-ik* kiemelőjel kapcsán (pl. *egyik, másik, jobbik*): „Úgy vélem, a kiemelő jel egy lehetséges alapja: az *-ik* (~ *-ig*) latívuszi raghalmozás (ugyanaz, amelyből majd a terminatívuszrag... alakul). Létrejöttének ideje az ősmagyar kor lehetett. A raghalmozás eredete: a két ősi latívuszrag, az *-i* és a *-k* összeforrása új minőséget eredményezett”³⁷ (Hegedűs 2014: 198).

Ennek a nézetnek téves voltáról l. Honti 2021.

3.7. Az *-ik* mediális képző, és eredetileg is az volt

Ez a megállapítás Havastól származik, akinek az „elképzelése röviden összefoglalható: léteznek alapjelentésüket tekintve mediális igék. Léteznek továbbá olyan képzők, melyek cselekvő alapjelentésű igéket mediálissá tesznek. Kitüntetetten ilyen az *-ik*, mely több képzőcsoportban is, és önállóan is (főként az ikés ragozásban) a medialitás hordozójaként jelenik meg. Az egységes, osztatlan jelentésű *-m* és *-d(t)* igeragokkal szemben egy medializációs folyamat részeként megjelenik a *-k* és az *-sz/l* (mediális/indeterminált jelentéssel), oppozíciót képezve a korábbi igeragokkal, s így a korábbiak jelentése eltolódik a tárgyasság felé. Havas nem szól arról, hogy miért indul meg ez a folyamat, mi a kiváltója. Miért éppen azok az egykori képzők és »miért éppen az adott egyes számú személyekben váltak Vx-ekké, hiszen eredetileg semmi sem predesztinálja őket erre. E ponton én is kénytelen vagyok meghátrálni: nem ismerek teljességgel meggyőző megoldást a kérdésre...« (Havas 2005. 174)³⁸ (Hegedűs 2011: 173).

„Bárhonnan származzék is az *-ik* végződés, funkciójára nézve a kezdetektől mediális képzőként viselkedik» (Havas 2005: 172, l. még 2004: 125) – ebben nyilván igaza van. A Sg2. személyű *-l* és *-sz* személyvégződés forrását Havas is gyakorító stb. képzőben látja, amely „a medialitás mozzanatát is tartalmazza»; a *lesz, tesz, visz* időjelfunkciójú, képzői eredetű *sz* elemében is felfedezte a „tipikusan mediális mozzanatot», amelyet az *-ász/-ész* képzőben is felfedezett (Havas 2005: 173–174, l. még 2004: 127). Nem értem, hogy az *-l*, *-sz* személyragok és az időjel-

³⁷ Erről l. Korompay 1991c: 293.

³⁸ Havas 2004: 128, 2005: 174.

funkciójú *-sz* (*le-sz-ek*) (valamint az *-ász/-ész*, pl. *vad-ász*, *vad-ász-ik*) mitől hordoznák magukban a mediális mozzanatot (az utóbbiról l. Honti 2008: 216)...

Fontosnak látom viszont a következő közlést: „Az *eszik -ik*-jének medializáló voltát jelzi, hogy tranzitív, ám nem harmadik személyű tárgyra irányuló formája máig is *-ik*-telen: *esz a fene, megesz a sárga irigység*. Eszerint Sg3-ban eredetileg *esz – eszi* volt az általános versus határozott alakpár, az *eszik* pedig nem az *eszi*-vel, hanem az *esz-szel* szemben jött létre, mint mediális igealak, eredetileg ’évessel van elfoglalva’ jelentésben. Meggyőződésem, hogy kezdetben nem is volt tárgyas (ahogyan például a *játszik* sem). Ámbátor az intranszitivitás sem kritériuma a medialitásnak. *Kenyeret eszik* már tárgyas kifejezés, eredetileg azonban csak az *eszik* pontosítása, még mindig mediális jelentésű, és a »mit csinál?« kérdésre válaszol, nem pedig a »mit tesz a kenyérral?« kérdésre” (Havas 2005: 173, 47. jegyzet, l. még 2004: 126–127, 48. jegyzet; de l. még a „Megjegyzések” című pontban). Erre az *ész* ↔ *eszi* párra már Mézős (1929: 67, 1931: 145) és Berrár (1967: 424) is fölhívta a figyelmet.

A most következő, „éles megfogalmazásban” előadott vélekedés is megszolgált a bíráló kommentárt (l. a „Megjegyzések” című pontban): „a magyarban a tárgyas (határozott) igeragozás előállításának mozgó eseményei – legalábbis az első két személyben – valójában a másik oldalon, a határozatlan ragozás kialakulása során mentek végbe; pontatlan, de éles megfogalmazásban: nem a tárgyas ragozás keletkezett, hanem az alanyi. Az ősi egynemű igeragozásból levált és több lépéssel kialakult az, amit ma általánosnak nevezünk, és ezáltal, ehhez képest, ezzel szemben értékelődött át az »ottmaradt« ősi ragozás határozott tárgyassá” (Havas 2005: 177, l. még 2004: 131–132).

Legalább részben figyelemre méltónak hiszem Havas következő megállapítását: „Első és második személyben az ige az ősmagyar kor kezdetén minden időben és módban egységesen, ősi, uráli kori személyes névmásokból keletkezett Vx-ekkel ragozták. Az egységes ősi ragozásból előbb az intranszitiv, majd a körülményhatározói tárgyas ige körében különböző mediális képzők segítségével kivált a mediális ragozás (ugyanez történt párhuzamosan a 3. személyben az *-ik* képző révén is), mediális ↔ nem-mediális szembenállást eredményezve [én emeltem ki, H. L.]. Később a medialitás kiterjedt azokra a nem-mediális tárgyas szerkezetekre is, amelyeknek tárgya

szemantikai szempontból kiemeletlen volt. Így állt elő az egyik oldalon a nem-kiemelt, a másik oldalon a kiemelt, szemantikailag determinált tárggyal használatos ragozás különbsége, azaz a mai általános \leftrightarrow határozott szembenállás (intenzív tárgyfüggőség)” (Havas 2005: 180–181, l. még 2004: 136).

A *futok* stb. *-k*-ja a mediális ragozás létrejöttével született meg (így Havas 2005: 175, l. még 2004: 128, ezt én fontos felismerésnek véltem: Honti 2008: 216), de az a problémám, hogy az ikes igékben rendszeren *-m* az igerag (*fürdöm* [*~ fürdök*]) és nem *-k*. – „Az ikes ragozás E/1. ragját Havas maga is problematikusnak tartja: miért *-m*? De a leginkább fennmaradó kérdés, amelyet Havas sem tud megnyugtatóan feloldani (még a kérdést sem teszi fel egyértelműen), az, hogy ha az E/1. és E/2. személyben jött létre a szembenállás, akkor a többes számban miért nem ezek többese (**várok-ok*, **vársz-ok*) jelenik meg, szembeállítva az egységes igeragozás *-unk* és *-tok* ragjával? Nem logikus, hogy ha az egyes számban új ragokat fejlesztett ki a nyelvhasználat, szükségesnek vélve őket a mediális hangsúlyozására, akkor a többes számban miért a tárgyasság hangsúlyozása nyilvánul meg az új, tárgyas igeragok kialakításával?” (Hegedűs A. 2011: 173).

„Amit ma határozatlan vagy általános ragozásnak nevezünk, keletkezésekor tehát mediális ragozás volt. Később az eredeti mediális megformálás analogikusan áterjedt azokra az esetekre is, amikor a kifejezendő tartalom nem volt ugyan mediális, de az ige tárgya nem számított kiemeltnek” (Havas 2005: 176, l. még 2004: 130).

Megjegyzések

1. Simonyi Zsigmond

Itt nincs mint kommentálnom.

2. Mészöly Gedeon et al.

Mészöly elgondolása több sebből is vérzik. Nem is értem, miként vezeti le Mészöly a grammatikai átértékelődést:

„Tehát ha azt akarták mondani, hogy *a fát eltörik* vagy *a fát eltörék*, így mondták r a g t a l a n t á r g g y a l: *a fa eltörik*, *a fa eltörék*... Mikor aztán a ragtalan tárgy mellett kifejlődött a *-t* ragos tárgy (*a fát eltörik*, *a fát eltörék*), az ilyen mondatokban, mint *a fa eltörik*, *a fa eltörék*, *a fa* alanynak, az *eltörik* visszaható vagy szenvedő állítmánynak tetszett” (Mészöly 1929: 67). A grammatikai átértékelődéssel kapcsolatos elkép-

zelés csakugyan nagyon tetszetősnek mutatkozik, de nem tartom reálisnak, mert csak akkor válhatott volna a *fa török* 'ők a fát török' *-ik* végződése egyértelműen a Sg3. személyhez kapcsolódó szuffixummá a *-t* tárgyrag megjelenése után, ha lett volna ugyanilyen vagy legalább hasonló hangalakú Sg3. személyt képviselő személyvégződés, egyébként aligha lehetett volna meg a bázisa a *fa (el)török* 'ők a fát (el)török' \approx 'a fa (el)török' funkcióhasadásnak.

Horger nézetével kapcsolatban is arra kell utalnom, akárcsak a Mészöly ötlete kapcsán említett tényre, hogy aligha lehetett a magyar nyelv történetének olyan korszaka, amikor a tárgynak nem lett volna esetragja (l. Honti 2003), vagyis nem lehetett olyan nyelvéllapot, amikor az a *fa (el)török* v. *(el)török* -típusú mondatokban a *fa* tárgy helyett tévesen alanyként is értelmezhető lett volna, hiszen az ilyen mondatok is mindig kontextusban jelentek meg, és így erre ugyanaz érvényes, mint – mutatis mutandis – az ún. nomen-verbumra (vö. Hajdú 1966: 57, 1981: 131–133, Van Stipriaan 1996).

„Eredetileg [az ősmagyar időszak első felében, H. L.] alkalmasint veláris hangrendű igékben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3.-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikes ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik, látszik*; s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi, tudi* is” (E. Abaffy 1991c: 124, vö. még 141). Téves, én másképp látom a *hallik, látszik -ik* végződésének keletkezését, l. alább.

A Fokos által előadott pozitív állásfoglalás kritikájának is tekinthető, amit a Mészöly megfogalmazta magyarázat bírálatául írtam.

Berrár nézete kapcsán jegyzem meg: azt hiszem, nem lehet véletlen az, hogy (jelen időben) csak az egyes számban jelentkeznek a speciálisan ikes igeragok, ennek ugyanis alapvetően hangtörténeti okai vannak (l. Honti 2020b). Egyébként l. a Mészöly ötlete kapcsán előadott észrevételeimet.

Balázs is elhárítja saját ötletének szellemében – de részben racionális érveléssel – Mészöly feltevését – nevének megemlézése – nélkül: „Kétségtelen, hogy a szenvedő és visszaható igeragozás *-ik* ragja szorosan összefügg egymással, s az is bizonyos, hogy ezek kiformalódásában hasonló mondatbeli funkciójuknak fontos szerepe volt. Mégis, szerintem figyelembe kell venni, hogy a *töretik*-féle szenvedő igealakok lényegesen különböznek a *török*-féle visszahatóktól. Amazokban ugyanis... az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebből meg nem nevezett cselekvő (ágens) személyére utalt. Ezzel szemben a *török*-féle

visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak, ezek ugyanis a folyamatot önmagában, külső behatás nélkül végbemenő történésként fejezik ki” (Balázs 1979: 49–50). A szenvedő mondat állítmányában „az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebbiről meg nem nevezett cselekvő (ágens) személyére utalt. Ezzel szemben a *török*-féle visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak” (Balázs 1979: 50).

Bárcezi nagyon óvatosan pozitív állásfoglalására a Mészöly elképzelése kapcsán előadott kritikámat tekintem mérvadónak.

D. Bartha lényegében megismétli Mészölynek általam kissé fentebb már bírált ötletét, csak annyiban látszik körültekintőbbnek, hogy közli: „A szenvedő szerkezetben a cselekvés direkt alanya, az ágens, éppen úgy nem azonos a mondat alanyával, mint a műveltető szerkezetben. A szenvedő szerkezet és a szenvedőige-képzés kialakulási módjának ez a föltevés a legvalószínűbb magyarázata, még akkor is, ha a ragozott tárgy korábbi fejlemény, mint a passzívum” (D. Bartha 1991: 94, én emeltem ki, H. L.). Ha D. Bartha ezt megengedi, akkor elesik Mészölynek azon alapvető tétele, hogy az akkuzatívuszrag létrejötté előtti korban alakulhatott ki a *fa (el)török* ’ők a fát (el)török’ \approx ’a (el)török’ funkcióhasadás.

Az utóbbi időben E. Abaffy foglalkozott a legtöbbet az *-ik* végződést tartalmazó igei kategóriával. Ezért most az ő közléseit veszem szemügyre: „A határozott és az általános ragozás elkülönülése, akár csak az ikes ragozás kialakulása, szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az ősmagyar kor elején jelöletlen lehetett a tárgy. Ekkor a szórend utalt arra, hogy az igét közvetlenül megelőző névszó a mondat határozatlan tárgya. Ennek emlékét őrzik mindmáig a *rókadász*, *favágó*, *szénakaszálni*, *világlátott* stb.-féle jelöletlen tárgyas összetételek” (E. Abaffy 1991c: 127). – Ebben a kijelentésben az téves, hogy az ősmagyar kor elején jelöletlen (akkuzatívuszrag nélküli) volt a tárgy, hiszen az U/FU/Ug alapszintben megvolt az alapszintvi főnévi **-m* és a FU/Ug személyes névmási **-t* akkuzatívuszrag (Honti 2003).

E. Abaffy (1991c: 126) azt állítja, hogy az ikes ragozás „akkor keletkezett, amikor a határozott és az általános ragozás még nem különült el”. Emlékeztetnem kell az olvasót arra, hogy a tárgyas ragozás már az uráli korban megszületett, egyértelműen emellett tanúskodik a mordvin, az ugor és a szamojéd, következésképpen a magyar ikes ragozás létrejötté nem lehet a tárgyas igeragozással nyelvtörténeti időben kapcsolatba hozni.

E. Abaffynak azt a magyarázatát, hogy *-m* szerepel Sg1. személyragként mind a tárgyas, mind az ikes ragozásban, annak köszönhető, hogy meglehetősen későn különült el egymástól az alanyi és a tárgyas ragozás, ab ovo tévesnek kell minősítenem, hiszen az uráli nyelvek többsége egyértelműen arra mutat, hogy a 3. személyű tárgyas igeragok azonos módon vannak megformálva; ez nyilván annak is a következménye, hogy már az uráli alapnyelvben megtörtént ez a folyamat. Abban viszont nagyjából egyet kell értenem E. Abaffyval, hogy „az *-m* mellé elég sokáig nem keletkezett olyan személyre mutató elem, mely a két ragozás közti megoszlást lehetővé tette volna [de ez csak a Sg1. személyű alakra vonatkoztatható, H. L.]. Erre alapozzuk azt a feltevést, hogy a *-k* a paradigma legkésőbb, feltehetően csak az ősmagyar kor második felében kialakuló személyragja” (E. Abaffy 1991c: 133).

E. Abaffyval (1991b: 109) és M. Korchmárossal (1973–1974: 166) ellentétben feleslegesnek vélem arról szót ejteni, miért nem terjedt át az ikes ragozás a *t* jeles múlt időre, ti. ez a tempus a participium praeteriti birtokos személyjeles alakjaira megy vissza a Sg3. és a Pl3. személy kivételével.

Nagyon tanulságos, ahogy Havas elutasítja Mészöly javaslatát: „Külön tanulmányt igényelne a kifejtése... hogy az *ik*-nek a tárgyas ragozás többes 3. személyéből való származtatása, mely Mészöly 1941³⁹ óta kánonná vált a magyar történeti nyelvtanokban, számomra teljességgel elfogadhatatlan. De még ha úgy állna is a dolog, még az iskolapéldára, a *török* igealakra is igaz marad az a megállapítás, hogy ez sem passzív jelentésű, ahogyan egy ilyen átértékelődésből adódnia kellene (ha ugyanis alanya eredetileg tárgy lett volna), hanem mediális: 'törés történik vele; (önmagától) eltört állapotba kerül'. (Gondoljunk bele *az ág letört* tényleges jelentésébe.) Ha a magyarban *az ágot török* egyáltalán passzvizálható, akkor abból nem *az ág török* adódik, hanem *az ág töretik*. A *török*... nem passzív, hanem mediális igealakulat, és meggyőződésem szerint ez sohasem volt másképp. – ... a sorszámnévképző funkcióban megjelenő *-ik* (*második* stb.) ugyan homályos eredetű, ám – ha egybecsengése az igei *-ik*-kel nem véletlen – annyi világos, hogy semmiféleképpen sem vezethető vissza egy (ráadásul tárgyas ragozású) igealak ragmorfémájára; egy *-ik* alakú, eredetileg névszóhoz, igéhez egyaránt csatlakozó ősi »önazonosító« képző viszont nem tűnik elképzelhetetlennek. (Az uralisz-

³⁹ Mészöly már sokkal korábban ismertette ezt az ötletét, l. Mészöly 1929; igaz, kevésbé részletezve, mint a Mészöly 1941–1943-ban.

tikában felmerült, hogy az igei *-ik* múltjában a **si* névmás és egy *-kk* nyomósító képző kapcsolatáról van szó.⁴⁰ Ha így van, a sorszámnévképző vagy mégsem, vagy csak a mássalhangzójára nézve lehet ide vonható.)” (Havas 2005: 172, 46. jegyzet, l. még 2004: 125–126, 47. jegyzet). – A sorszámnevekben szereplő *-ik* elem semmiképpen sem kapcsolható össze az *-ik* igei személyvégződéssel (l. ezt Honti 2021).

3. Szinnyei József, Gombocz Zoltán

Szinnyei magyarázatában benne van annak a történeti értelmezésnek a csírája, amely mellett leteszem a voksomat: az *-ik* végződés valóban két elemből áll, egyrészt az *i*-ből, amely szerintem ugyan nem személyes névmási eredetű, másrészt a *k*-ből, amely nyomatékösítő elemként csatlakozott az *i*-hez; Szinnyei ötletének ezt a részét látom plauzibilisnak (erről részletesebben l. alább „Az *-ik* létrejötte” című szakaszban).

4. Pais Dezső et al.

Paisnak és nyomában Klemmnek az az elképzelése, hogy az *-ék* \geq *-ik* személyrag holmi *-ék(-)*⁴¹ igenévképzőből keletkezett volna, funkcionálisan megindokolhatatlan. Ennek a képzőnek az „Elemi Budenz igen valószínű magyarázata szerint: *-é*, melyben *-i* finnugor igenévképző lapang + *k* kicsinyítő + *ny* kicsinyítő képző (UgAl. 199, 249, 251, u. így: Simonyi, TMNy. 522)” (D. Bartha 1958: 90). Téves Klemmnek a következő megállapítása is: „Az ú. n. ikes személyragoknak (*-m*, *-l*, *-ik*) eredetileg nem lehetett visszaható jelentésük, sem bennható (intranszítív), mert ezek agglutinált személynévmástövek” (Klemm 1942: 189–190). Az igaz ugyan, hogy az *-m* és az *-l* agglutinálódott személyes névmások folytatói, de az *-ik* nem (l. alább „Az *-ik* létrejötte” című szakaszban), egyébként is rendszerint a Sg3. személy az új igei paradigmásor bölcsője, tehát az 1. és a 2. személyű igerag ab ovo nem lehet reflexív funkciójú elem, az én kutakodásaim eredménye szerint az *-ik* sem lehetett ab ovo reflexív funkciójú elem (l. „A javasolt megoldás” című részt).

Klemmnek (1942: 190, jegyzet) a „(képző) *-ék* > (személyrag) *-ik*” magyarázata – az én megítélésem szerint – csak játszi feltevésnek tűnik... A lényegében ugyanezt valló Balázs (1979: 50–51) észrevételéről ugyanezt kell mondanom.

⁴⁰ A szerző itt nem ad meg szakirodalmi hivatkozást.

⁴¹ Pl. *tör-ék-eny*, *fáz-ék-ony*; ehhez vö. Szegfű 1992: 281–282; a képző a korai ómagyar korból származik, de elemeiről nem szól a fejezet írója.

5. Balázs János

Balázs (1979: 50–51) több *k* elemű morfémánkat (a *török*, a *hajlék* végződését, az igei *-ik* szuffixumot és az *egyik -ik-jét*) ugyanabból a nomen deverbale képzőből származtathatónak véli. Az *ikes* és a szenvedő ige *-ik* szuffixumának eredetéről ebben a tanulmányban adok számot (l. „A javasolt megoldás” című részt), az *egyik* stb. kiemelő *-ik* jeléről – amelynek bizony nincsen köze történetileg a P13. személyű birtokos személyjelhez – a Honti 2021-ben szólok, a *török* és a *hajlék* állítólagosan közös *-k-járol* egy másik dolgozatban (Honti 2020c) adom elő mondandómat. Tehát tévesnek tekintem, hogy az összes felsorolt morfémát egy kalap alá véve kívánta Balázs megoldani történeti alaktanunknak ezt a szerteágazó problémáját.

Balázs az általa fölvázolt eseményláncolatot szövevényes folyamatként jellemzi (Balázs 1979: 55); közlései közül én csak ezzel érthetek egyet, azt ugyanis nem sikerült megértenem, miből és hogyan született meg szerinte az ominózus *-ik*...

7. B. Székely Gábor

Az *-ik* végzések latívuszragok összekapcsolódásából való magyarázata teljesen téves, l. Honti 2021.

8. Havas Ferenc

Havas szerint „nem a tárgyas ragozás keletkezett, hanem az alanyi. Az ősi egynemű igeragozásból levált és több lépéssel kialakult az, amit ma általánosnak nevezünk, és ezáltal, ehhez képest, ezzel szemben értékelődött át az »ottmaradt« ősi ragozás határozott tárgyassá” (Havas 2005: 177, l. még 2004: 131–132). – Ez persze morfológiai értelemben lehetne igaz, de az ősi igei személyragok egy része (a Sg1., a Sg2., a Sg3. és az egyik P11. végződés, az *-uk/-ük*) a tárgyas ragozásban van, a többi (Sg3., a másik P11. rag, az *-unk/-ünk*) az alanyiban, egyesek (P12.) mindkettőben, mások pedig a megfelelő Sg3. személyű végződésből keletkezvén a funkciója szerintiben. Továbbá a kétféle ragozás megszületéséig, elkülönüléséig, nincs értelme tárgyas és alanyi ragozásról beszélni... Itt még a 3. személyű igealakok megformáltságának is nyilvánvalóan volt szerepe: az ugor alapnyelvben vagy a (korai) ősmagyarban a 3. személyű (hajdan akkuzatívuszragos) személyes névmás agglutinációjának eredményeként megszületett ősi (uráli kori) személyvégződésű 3. személyű igealak mellett meg kellett jelennie vagy a személyjelölő nélküli, vagy inkább a nem

személyes névmási eredetű személyjelölőt tartalmazó (új, másodlagos) igealaknak (ehhez vö. pl. magyar *visz-i ~ visz-ën*).

Havassal (2005: 173, 47. jegyzet, l. még 2004: 126–127, 48. jegyzet) ellentétben az *esz*, *megesz* 3. személyű tárggyal is előfordul, pl. *mindent megesz a fene*.

Havas (2005: 173–174, l. még 2004: 127–128) állításával ellentétben a Sg2. személyű *-l* és *-sz* igeragok az uráli Sg2. **tš* személyes névmásból levezetett agglutinátumai (l. Honti 2020b), tehát semmi közük sincs az *-l* és az *-sz* (gyakorító/visszaható/mozzanatos) képzőkhöz, következésképpen eredendően „a medialitás mozzanatát” sem tartalmazhatják... „az *-sz* pedig nemcsak a *lesz*, *tesz*, *visz* hol jelenidőjelként, hol gyakorító képzőként azonosított morfémájával azonos, hanem valószínűleg az *-ász/-ész sz-szével* is, ez az eredetileg nomenverbális képző pedig a töben megnevezett névszóval összefüggő foglalatosságot fejezett ki, azaz... tipikusan mediális mozzanatot” (Havas 2005: 174, l. még 2004: 127); vö. *vad-ász*, *vad-ász-ik* (l. ezekről részletesebben Honti 2008: 217).

Abban teljesen egyet kell értenem Havassal, hogy az ikes ragozás *-ik* morfémájának létrejöttét függetlennek látja a Pl3. személyű *-ik* ragtól (pl. *ők törík*), de azt a feltevést, hogy a Sg3. személyű *-ik* és a Sg1. személyű *-k* közös forrásból származott volna (Havas 2005: 174, 54. jegyzet, l. még 2004: 128, 55. jegyzet), részben megalapozatlan ötletnek látom.

Hegedűs interpretálja olykor Havas kijelentéseit is. Ezek egyike a következő: „Akár képzői, akár többesszámjel-eredetű a *-k*, az előtte levő *-i* biztosan az egykori E/3.-ban meglevő örökölt *-i*. Ez az igerag az alapnyelvből eredően a tárgyi funkciójú személyes névmásból származó és esetleg már az alapnyelvben a határozott tárgyra utaló *-i* személyrag... Ez az *-i* volt tehát az igei személyrag mind a palatális szavak végén (*kéri*) mind a veláris szavak végén (*vári*)” (Hegedűs 2011: 175). – Ez bizony súlyos tévedés, az alapnyelvben ugyanis még nem lehetett *-i* személyrag! A *k* előtti *i* elem nem lehet, nem lehetett az alapnyelvi személyes névmási személyrag, mivel az U **-sšt* > > *-i* nem az alapnyelvben bekövetkezett változás volt, hanem ez az alapnyelv felbomlása és az ősmagyar létrejötte közti hosszú időszakban zajlott le. Egyébként nem ez az *i* igei személyrag áll az *-ik*-ben a *k* előtt, amint az általam előadandó magyarázatból ki kell derülnie.

Nem értem, hogy az *-l*, *-sz* személyragok és az időjelfunkciójú *-sz* (*lesz-ek*) (valamint az *-ász/-ész*, pl. *vad-ász*, *vad-ász-ik*) mitől hordoznak magukban a mediális mozzanatot (így Havas 2005: 173–174, l. még 2004:

127–128; az utóbbi képzőről Havas vélekedése kapcsán l. Honti 2008: 216)...

Általánosságban jegyzem meg, hogy az ikes ragozás (szinkrón és nyilván diakrón) képe sokkal bonyolultabb (l. Grétsy – Kovalovszky 1983: 1009–1010, 1985: 794, 1237, E. Abaffy 1992: 213–214), mint Havas érdekes eszmefuttatásából kiderülni látszik.

Hegedűs (2011: 173) „osztatlan jelentésű *-m* és *-d(t)*” igeragokat emleget. Én azonban nem tudok *-t* hangalakú magyar igeragról (egyébként igen talányos a *-d(t)* közlésmód).

Úgy vélem, hogy Havas némely kijelentései ex cathedra minősítést érdemelnek, ezért indokolatlannak gondolom Hegedűsnek ezekkel kapcsolatos egyetértését: „Számomra vonzó Havas feltételezése, hogy ez a *-k* [ti. az *-ik* végződés *-k*-ja, H. L.] (mivel azonos a határozatlan ragozás E/1. igeragjával – vö. 2005: 172, 174)⁴²... medializáló képző” (Hegedűs 2011: 175). Erősen kétlem, hogy „a medialitást az *-ik*-ben a *-k* elem hordozza” (így Hegedűs i. h.).

Havas a Sg1. és a Sg2. személlyel kapcsolatban írja: „Az egységes ősi ragozásból előbb az intranzitív, majd a körülményhatározói tárgyias igék körében különböző mediális képzők segítségével kivált a mediális ragozás (ugyanaz történt párhuzamosan a 3. személyben az *-ik* képző révén is)” (Havas 2005: 180–181). A Sg2. személy *-l*, *-sz* végződése az alapszóló **tš* 'te' névmásból keletkezett (l. Honti 2020b), tehát eleve nem lehetett valamiféle medializáló funkciója, a Sg1. *-k* ragjáról egy másik tanulmányban írok (Honti 2020c), a Sg3. *-ik* végződéséről pedig a következő pontban szólok.

A javasolt megoldás

A 3. személyű igealakok igen gyakran névszói természetűek, több rokon nyelvünkben is participiumképzővel ellátva fungálnak igei állítmányként, továbbá a 3. személyű személyes névmások sokszor egészen egyértelműen mutató névmási eredetűek, és az E. Abaffy (1991c: 147) javasolta (*én*) vagy, (*te*) vagy, (*ő*, *fa*, *fiú* stb.) vagy azt sugallhatja, hogy ezek mind névszói természetűek voltak (vö. Mészöly 1931: 144, 1982: 411–412, Bühler 1934/1982: 107–109, Zsirai 1942: 489–490, Ravila 1957a: 12–13, 1957b, Lyons 1992: 276–277, Honti 2010–2011: 22, 2014: 11), hiszen voltaképpen nem finit alakok. Ehhez vö. „A ragtalan egyes számú 3.

⁴² Havas 2005: 172, 174, l. még 2004: 125–126, 127–128.

személyű igealakot könnyű lenne alapalakként értelmezni, melyre a többi személyragos forma épül.”⁴³ (Korhonen 1961: 286).

Az ikés ragozás névadója, az *-ik* végződés is teljesen nyilvánvalóan névszói derivátum. Ennek *-i-* eleme igenévképzőként több rokon nyelvünkben a Sg3. személyű igei végződésben „lappang”. „A præsensbeli plur. 3. szem. több rokon nyelvben többesszámi igenév, t. i. a sing. 3. szem. alakul használt igenévnek a többese; pl. vog. *mini* ’mén’, *äli* ’öl’: *minit* ’mennek’, *älit* ’ölnék’ (tkp. ’menők, ölők’) || md. *kádi* < *kádij* ’elhagy’, *ñil’i* < *ñil’ij* ’nyel’: *kadij’* (< **kadij’* ’elhagynak’, *ñil’ij’*, *ñil’it* (< **ñil’ijt*) ’nyelnek’ (tkp. ’elhagyók, nyelők’) || fÉ. *sāB*, S. *saapi* ’kap’: É. *sāvaD*, S. *saavat* ’kapnak’ (tkp. ’kapók’). – Ezek szerint a m. præsensbeli plur. 3. szem. alakot (pl. *járnak*, *kérnek*, *isznak*, *visznek*) szintén úgy foghatjuk föl, hogy többesszámi igenév, t. i. a sing. 3. szem. alakul használt *-n*-képzős igenévnek (**járon*, **kérën*, *iszon*, *viszën*) többese” (Szinyei 1903: 257, l. még Szinyei 1905a: 77).

Vogul

„Az *i*-képzős nomen agentis rendkívül fontos az egész vogul nyelv fejlődése szempontjából, mert a jelentő mód jelen idő ragozása tövévé vált... Történetileg tehát minden jelentő módú, jelen idejű, cselekvő igenemű verbum finitum *i*-képzős igenév” (Sz. Kispál 1966: 30). Ez az elem participium praesentis szófajú szavakban is előfordul, pl. N *tūli ñir-sajnel* ’rejtő vessző mögül’, LM *tūli jiw-sajin* ’elrejtő fa mögöl’, K *χō.m βōnti i.βtātñə* ’an das Stammende eines Baume, wohin der Mann sich setzt’ (közli: Sz. Kispál 1966: 30–31, 35).

„1. Az eredetileg nomen agentis jelentésű *i*-képzős participium a szöveggyűjtések korában a nyelvérzék számára már nem igenév, hanem a cselekvő igeragozás jelentő mód jelen idejének töve. – 2. Egykori igenévi szerepét a T. kivételével minden nyelvjárásból adatolható jelzői funkciója mutatja... Nagyon érdekes az adatok nyelvjárásbeli megoszlása: míg a többi igenévnek általában 90–95%-a a legtöbb szöveggel képviselt É.-ből és K.-ból való, addig az *i*-igenév e két nyelvjárásban alig fordul elő (az É. adatok jó része is Reguly-átírásokból származik), ellenben bőven található a KL.⁴⁴ darabokban. Ebből arra következtethetünk, hogy az *i*-participium – amelyet már Reguly korában is csak az ősi énekek őriz-

⁴³ Tuntomerkitömänä persoonamuotona sg. 3. tarjoutuu helposti peruskategoriaksi, jolle muut persoonamuodot rakentuvat”

⁴⁴ Az UEW (1: XLV) jelölése szerint: LM.

tek – a Munkácsi gyűjtő útjáig eltelt negyed század alatt rohamosan háttérbe szorult: az átírások közlöi ismerték még, de már valószínűleg nem használták. Minthogy Kannisto anyagában alig található néhányszor, föl kell tennünk, hogy igenévi használata a századforduló tájára teljesen elavult” (Sz. Kispál 1966: 36–37).

A Sg3. személyű, alanyi ragozású, jelen idejű alakok pontosan ezt a végződést tartalmazzák (és a Du3. és a Pl3. személyragjában is jelen vannak), pl. T *miñ-* 'gehen': *miñi* 'megy' (Honti 1975: 92–94, 96), Jk *wōr-* 'csinál': *wōraj* 'csinál'⁴⁵ (Kálmán 1976: 37), P *kit-* 'fragen, nenen': *kiti* 'kérdez' (Honti 1980: 198), Sy *min-* 'gehen': *mini* 'megy' (Kálmán 1976: 37).

Osztják

„A VVj. nyelvjárások jelen idejű, egyes számú 3. személyű igealakjában közvetlenül az igező mögött *wəl ~ pəl* komplexum található. Ebben az *əl* nyilván a jelen idő jelével azonos, a *-w ~ -p* elemekben pedig az osztjában oly gyakori *-p* (vagy *-p*-vel alakult) képzőt (l. Sauer, Nombild 57–86) látom, amelynek finn megfelelője, a *pa ~ -pä* (Collinder, CompGr. 270), ugyancsak verbum finitum építőkövévé lett (l. Hakulinen SKRK³ 164, 204).⁴⁶ A *wəl ~ pəl əl* eleme alighanem kapcsolatot sejtetett a megfelelő számú és személyű tárgyas igeraggal és birtokos személyjellel, s az eredeti időjel-funkció a *-w ~ -p*-re ruházódva a sg 2. személyben egy *wən ~ pən* komplexum meghonosodását s az eredetibb (*ə*)*lən* (= (*ə*)*lən*) kiszorulását eredményezte. (A *-w- ~ -p-* váltakozás feltételét l. Terëškin, Očerki 24, Gulya, EastOsty-Chr. 105.)⁴⁷ (Honti 1976: 86).

⁴⁵ A KU nyelvjárásban, amelyhez a jukondai (Jk) nagyon közel áll, nem találtam a *wōraj*-hez hasonló igealakokat. Szokatlan ez a végződés, sem Kannisto szövegeiben, sem szótári anyagában nem láttam ilyeneket; lehet, hogy újabb kori változásról van szó. De vannak olyan jukondai adatok a Levdim faluból való informáns nyelvhasználatában, amelyekben *-i* van, pl. Jk *ölməj*, JkL *almi* (~ Sy So Ob *ālmi*) 'heben, bringen', Jk *χāńśəj*, JkL *χāńśi* (~ Sy So Ob *χāńśi*) 'wissen, erraten, kennen' (Kálmán 1976: 229, 235).

⁴⁶ Sauer 1967: 57–86, Collinder 1960: 270, Hakulinen 1968/2000: 164, 204.

⁴⁷ Terëškin 1961: 24, Gulya 1966: 105.

Zürjén és votják

„Az első tempus harmadik személyeként szolgáló *-ö* (*-e*), nyug. *-e* végződésű igenevet, amely az *-as*, nyug. *-oz* hangalakú tulajdonképpeni személyvégződés mellett használtatik, meg akarták különböztetni jelen időként a többi tempustól, pl. a jövő időtől, erről l. még a 126. §-ban. Hogy ez a szóalak névszó, és nem egy finit tempus személyvégződése, talán kétségtelen, ha megfontoljuk a következőt. 1) A *kylö*, *sidže* (l. 82. §) szavakkal alkotott sok összetételben ezek nyilvánvalóan névszók, nem harmadik személyű alakok, melyek jelentése: 'zengő, hangzó' és 'rátapadó, összekapcsolt', nem 'zeng, hangzik' és 'rátapad, össze van kapcsolva' jelentésűek, pl. *up sidže lolalny* 'hangosan lélegzik', *sura kylö* 'zajongva'; a votjákban a *kule karyny* 'szükséges' éppen olyan tatár minta szerinti körülírás, mint pl. a *salam karyny* 'üdvözlő', *myskyl karyny* 'gúnyol, gúnyolódik', szó szerint: 'szükséget, igényt csinál', 'üdvözlést csinál', 'gúnyt csinál'. – 2) Ha ez a névszó jelen időben 3. személyű elemként használtatik, akkor kopula kell kiegészítésül, amely csak jelen időben hiányozhat, miként az oroszban, és arra épül rá a második ige-névnek a használata múlt idejű harmadik személyűként; ha kopulával kell kifejezni a múlt időt, akkor természetesen nem hiányozhat, mint pl. *kutö völy* 'ő tartott'...; ugyanígy a votják *pudoez voźma vylem* 'örizte a nyáját'" (Wiedemann 1884: 169–170).⁴⁸ – A. Kövesi (1971: 139) ír ilyen

⁴⁸ „Das als dritte Person des ersten Tempus dienende Verbalnomen auf *-ö* (*-e*), W. *-e*, das neben der eigentlichen Personalendung *-as*, W. *-oz* gebraucht wird, hat man als Präsens, von der anderen, als Futur, unterscheiden wollen, wovon unten § 126. Dass diese Wortform ein Nomen, und nicht Personalendung eines Tempus finitum ist, ist wohl unzweifelhaft, wenn man Folgendes erwägt. 1) In den vielen Zusammensetzungen mit *kylö*, *sidže* (s. § 82) sind diese offenbar Nomina, nicht dritte Person, 'schallend, tönend' und 'anhaltend, verbunden', nicht 'er schallt, tönt' und 'er haftet an, er ist verbunden', z. B. *up sidže lolalny* 'mit Geräusch athmen, schallend athmen', *sura kylö* (rauschend); im Wotjakischen ist *kule karyny* (nöthig sein) eine eben solche dem Tatarischen nachgebildete Umschreibung, wie etwa *salam karyny* (grüssen), *myskyl karyny* (spotten), wörtlich 'Bedürfnis machen', 'Gruss machen', 'Spott machen'. – 2) Wenn dieses Nomen als dritte Person des Präsens gebraucht wird, so ist also eine Copula zu ergänzen, welche eben nur im Präsens fehlen kann, wie auch im Russischen, und darauf gründet sich auch der Gebrauch des zweiten Verbalnomens als dritte Person des Präteritums; soll mit Hilfe der Copula ein Präteritum ausgedrückt werden, so kann sie natürlich nicht fehlen,

képzőről, l. fentebb; l. még a „Megjegyzések, $\emptyset \sim (V)n$, 1.1. Az állítólagos \emptyset igeragokról” című részt.

„Deverbális nomenképző [Bekezdés] Ezen funkcióban csupán a *-j* képző *-i* változatával találkozunk, igen kevés példában, és ezek jó része is elhomályosodott származék. Így csak a rokon nyelvek segítségével következtethetünk egy ősi **-j* deverb. nomen képző jelenlétére, illetőleg annak funkcióját felvevő *-i* tövéghangzóra. A példák jelentéktelen kis részében egy megelőző mássalhangzó csoport megőrizte az *-i* (*-gi*) képzőt a lekopástól. [Bekezdés] Az e csoportba tartozó származékok általában nomen actoris, nomen actionis és nomen instrumenti értékben használatosak” (A. Kövesi 1971: 138; az eredetiben részben kiemelve, H. L.). Pl. zürj. *šondi, šondj, šonǵej* ’Sonne’ ~ votj. *šundj* ’Sonne’, vö. zürj. *šondinj* ’wärmen’; zürj. *piški, pišti* ’Schutzblattem’, vö. *piškədnj* ’durchlöchern, durchstechen’ ~ votj. *poškj, peškj* ’Hautausschlag, Eiterbeule’, vö. *poškijinj* ’aufstechen (Geschwür, Eiterbeule)’ (A. Kövesi 1971: 139, vö. ehhez Serebrennikov 1963: 152–153).

A permi alakokról – részben a szakirodalomra támaszkodva – így nyilatkozik Csúcs: „Az intranszitiv igék esetében összekeverednek a *munǵ* és *munas* ’megy’ típusú alakok egymással a nyelvjárásokban, az újabb irodalmi és köznyelvi változatban a *munǵ* a jelenre és a *munas* a jövőre vonatkozik (Rédei 1987: 79–80, 81–82)⁴⁹” (Csúcs 2005: 260).⁵⁰ „A szibiláns elemű szuffixum a Sg3. személyes névmásból agglutinálódott, a votják *mijne* ~ zürjén *munǵ* formák Rédei (1989a: 151)⁵¹ szerint korábbi **mene-k* (igető + participiumképző) alakokból származnak” (Csúcs 2005: 261).⁵² A korai őspermiben „a Sg3. személyű alak megjelenhetett személyvégződés nélkül” (Csúcs 2005: 263). A Px és Vx Sg3 őspermi hangalakja **-Vs* volt (Csúcs 2005: 265): „Az *-a* a zürjén Sg3.

wie *kutö völy* (er hielt)...; ebenso votjakisch *pudoez voźma vylem* (er hütete die Herde).”

⁴⁹ Rédei 1978a(!): 79–80, 81–82, 1978b: 103, 105–106.

⁵⁰ „Bei den intransitiven Verben vermischen sich die Formen vom Typ *munǵ* und *munas* ’er geht’ in den Dialekten miteinander, in der neueren Literatur- und Umgangssprache bezieht sich *munǵ wiederum* auf das Präsens und *munas* auf das Futur (Rédei 1987: 79–80, 81–82).”

⁵¹ Rédei 1989b: 151.

⁵² „Das Suffix mit Sibilant wurde aus dem Personalpronomen 3Sg agglutiniert, die Formen VT *mijne* ~ ZR *munǵ* stammen nach Rédei (1989a: 151) aus den früheren Form **mene-k* (Verbalstamm + Partizipsuffix).”

személyű alakban melléknévképző” (Csúcs 2005: 266),⁵³ de ilyen szuffixumot tartalmazó zürjén igealakot nem találtam Csúcs könyvében, volt viszont az ózürjénben (l. a következő bekezdésben).

A Sg3. személyjelölőnek a következő nyelvjárási formái vannak a zürjénben: *-ö* (= *-e*), *-o*, *-ə* (*-e*): *мун-ö*, *мун-о* 'идет', *адзəз-е* 'видит' (Cypanov 2005: 83); az ópermiben az *-ö* (= *-e*) személyvégződésen kívül volt *-a* is: *локтö* ~ *локта* 'грядет' (Lytkin 1952: 111, vö. még Setälä 1887/1981: 83, Szinnyeи 1910: 150, Serebrennikov 1963: 242–243).

A zürjén Sg3. végződés *-a* eleméről és votják *-o* megfelelőjéről ezt találtam a szakirodalomban: „a permi nyelvekben vannak nagyon ritkán előforduló szuffixumok, amelyeknek elterjedtségéről olykor csak egy vagy néhány szó tanúskodik, vö. pl. a zürjén *-a* szuffixumot, amely ige-tövekből való főnévképzésre szolgál, pl. *gižt-a* 'vonal, vonás' (*gižt-yny* 'rajzol'), *kož-a* 'vetés' (*kōž-yny* 'vet')”⁵⁴ (Serebrennikov 1963: 157).⁵⁵ Elég szép számban vannak a zürj. *-a* és a votj. *-o* szuffixummal létrejött deverbális nomenek (nomen actionis, nomen acti, nomen actoris, nomen instrumenti, nomen possessoris) a két permi nyelvben, pl. votj. *укто* 'хлебина; Honigbrot', vö. *окт-* 'собирать; (ein)sammeln', *tuno* 'Wahrsager, Zauberer', vö. *tunal-* 'wahrsagen, zaubern' (l. A. Kövesi 1971: 54–55, esetleges alapnyelvi forrásairól l. i. m. 56–62).

Cseremisiz

I. konjugáció: *toleš* 'jön' (Bereczki 2002: 81). „A harmadik személyben (*koda*) pedig a visszaható alak *-a*-ját a II. konjugáció kölcsön vette. Ezt annál is inkább megtehetette, mivel az elsőben **-āš* lett a személyrag” (Bereczki 2002: 82). Beke „a cser. *-šV* befejezetlen melléknévi igenévképzőből származtatja (l. Beke 1934: 124–134). Ez minden további nélkül lehetséges. Az *-e*... másodlagos teljes hang, amely a személyragozásban keletkezett. Az *-š* után álló magánhangzó prozódiai okokból elmaradhatott” (Bereczki 2002: 83). Az *-eš* képzős alakok ma is melléknévi igenevek (Galkin 1964: 122).

⁵³ „Das *-a* in der ZR 3Sg ist ein Adjektivsuffix.”

⁵⁴ Vö. *kedžni* 'säen, besäen' (WUo 95b).

⁵⁵ „В пермских языках встречаются очень редкие суффиксы, степень распространённости которых иногда ограничивается одним или несколькими словами, ср., например, коми-зырянский суффикс *-a*, служащий для образования существительных от глагольных основ, например: *gižt-a* 'черта' (*gižt-yny* 'чертить'), *kož-a* 'посев' (*kōž-yny* 'сеять').”

Mordvin

A Szinnyi cikkéből (1903: 257) való fenti idézetben szereplő Sg3. személyű igealakok a következő folyamatos melléknévi igenévi képzőt tartalmazzák: E *-i(ca)*, M *-j/-i* participium praesentis, *kundi(ca)*, *ni'i(ca)*, M *kundaj*, *ni'i* (Keresztes 1990: 68, 2011: 76) '(meg)fogó, nyelő', E *кунды цёра* 'ловящий парень', *ваи цёра* 'тонущий парень' (Bubrih 1953: 245), vö. *kundams* 'схватывать, хватать; anfassen, ergreifen', E *kundi*, M *kunda.j* 'хватающий, берушийся, ловящий; fassend, greifend, ergreifend, fangend', *ćora* 'молодой человек, парень; junger Mann, Bursche' (MdWb 1: 186a), E *kundića* (Part.): *kaljń k.* 'рыболов; Fischfänger' (MdWb 2: 956a, 957ab), *vajams* 'погружаться, идти до дна; sinken, versinken, untersinken; ertrinken' (MdWb 4: 2511b).

A Sg3. személyű igeragról így vélekedik Bartens: „Az alaknak nincsen tulajdonképpeni személyvégződése. Etimológiáját tekintve deverbális névszó. Jel nélküli modusban és tempusban, kijelentő módú jelenben, Sg3. személyű alakként az uráli nyelvekben a deverbális névszó megfelel a várakozásnak... Ez a deverbális névszó a mordvinban a végződés nélküli participiummal azonos, miként a 3. személyűek több más uráli nyelvben is. A mordvin participiumképző **jA*. Tehát ugyanolyan típusú, mint a lapp 1. participiuma; ugyanez a participium megvan egyes finn-ségi nyelvekben is. (A finn-ségiben a 3. személy végződése más, a **pA* participiumból van képezve.) Az ősmordvinban elsőként eltűnt a **jA* magánhangzója, aztán a mássalhangzó szóvégi helyzetben *-i*-vé olvadt össze az előtte álló redukálódott magánhangzóval: E M *vani*, *ni'i*. A moksa *a*-tövekben még látható a **j*: *palaj*, ezzel szemben az erzában ebben a tőtípusban is általánosult az *i* más tőtípusokból: *pal'i*” (Bartens 1999: 123–124).⁵⁶

⁵⁶ „Muodolla ei ole varsinaista persoonapäätettä. Se on etymologialtaan deverbaalinen nomini. Tunnusmerkittömässä moduksessa ja tempuksessa, indikaatiivin preesensissä, on yks.3. persoonan muotona deverbaalinen nomini uralilaisissa kielissä odotuksenmukainen... Tämä deverbaalinen nomini on mordvassa päättymättömän partisiipin kanssa identtinen kuten preesensin 3. persoonan useissa muissakin uralilaisissa kielissä. Mordvan partisiipin tunnus on **jA*. Se on siis sama tyyppi kuin saamen 1. partisiippi; sama partisiippi löytyy eräistä itämerensuomalaisista kielistäkin. (Itämerensuomessa valtaedustus preesensin 3. persoonan paikalla on toisesta partisiipista, **pA*-partisiipista saadulla muodolla.) Tunnuksen **jA* vokaali on kantamordvassa heittynyt ensin, sitten konsonantti tavunloppuisena muodostanut edeltävän redusoituneen

Lapp

A lapp igék egy csoportjában \emptyset a Sg3. személyrag. Präteritumban és kondicionálisban a finnugor alapnyelvig visszamenőn \emptyset az igei személyrag (finnségi, mordvin, cseremisiz, zürjén, ugor) (Korhonen 1981: 271), más lapp igék jelen idejében a $*-jal/*-jä$ participium praesentis képzője lett Vx-szé, amely a lappban (*guod'de* 'kantava, kantaja') és a finnben a nomen agentis képzője (*kantaja* 'vivő, hordozó') (i. m. 272). A Du3. személyben „A szuffixum elemei a cselekvő kifejezésére szolgáló $*-pa/*-pä$ képző... és a duális $*-n$ jele. Ez tipikusan névszói állítmányra visszamenő alak, a cselekvőt jelölő derivátum duálisa. Az olyan alaknak, mint amilyen a lpN *dâkkâbâ*..., eredetileg tehát 'két cselekvő' jelentése volt”⁵⁷ (i. m. 278). Többes számú 3. személyben mind a $*-jal/*-jä$, mind a $*-pa/*-pä$ szuffixummal és a $-k$ ($< *t$) többesjellel alakul az igei személyrag (i. m. 283).

Finnségi

Ezt a nyelvcsoporthoz adatsoromban a finn képviseli, amint Häkkinen (1994: 294–295) írja, l. a 19. oldalon. „A többes számbeli 3. személyű végződés manapság ugyanaz a $-vat/-vät$ mind a jelen, mind a múlt idejű alakokban, és gyakorlatilag jelen időben már Agricolától kezdve kizárólagos használatú ez a végződés... A végződés $-va/-vâ-$ eleme ugyanaz a másodlagos jelenidőjel, amely az egyes számú 3. személyű végződéseként is megjelent, ezért megfelel a várakozásunknak, hogy éppen a jelen idejű alakokban szerepel. Ezzel szemben a múlt időt és a feltételes módot illetően az 1800-as évek elejéig a korábbi gyakorlat uralkodott, amely szerint a szóban forgó alakok nem tartalmaztak személyre utaló elemet. A modus- vagy tempusjelen kívül ezekben az alakokban kizárólag a többes számra utaló $-t$ volt... [Bekezdés] A mai megformáltságú múlt idejű ala-

vokaalin kanssa sulaumavokaalin *i*: E M *vani, ni'i*. Mokšassa *a*-vartaloissa on $*j$ vielä näkyvissä: *palaj*, sen sijaan ersässä tähänkin vartalotyyppeihin on muista vartalotyypeistä yleistynyt *i*: *pali*.”

⁵⁷ „Suffiksin aineksina ovat uralilainen tekijännimijohdin $*-pa/*-pä$... ja duaalin tunnus $*-n$. Kyseessä on tyypillinen nominaalipredikaattiin palautuva muoto, tekijännimijohdoksen duaali. Sellainen muoto kuin lpN *dâkkâbâ*... on siis alkuun merkinnyt 'kaksi tekevää'.”

kok az 1800-es évek előtt ritkák voltak” (Häkkinen 1994: 301).⁵⁸ Imperfektumban és kondicionálisban a mai nyelvjárásokban a Pl3. végződéseként még mindig él a pusztá *-t*, pl. *sait* ’saivat’, *saisit* ’saisivat’ (Hakulinen 1968/2000: 251).

Az *-ik* létrejötte

A rokon nyelvekben vannak nyomatékosító *k* partikulák vagy ilyen elemet tartalmazó nyomatékosítók is. Az én ismereteim szerint a finnugor nyelvcsalád legnyugatibb (azaz a korai ősfinn leszármazottai) és legkeletibb nyelvei (vagyis az ugorok) rendelkeznek ilyenekkel. Tudtommal ezeket Alvre (1985) részletezte, de reményeim ellenére Laanest (1975, 1982) nem szólt ezekről. A ma. *-ik* első eleme a fentebb emlegetett *-i* partícípiumképző, a *-k* pedig a nyomatékosító elem, amelynek előzményeként finnugor alapnyelvi **k*-val számolok. A hagyományos nézet szerint azonban ennek a magyarban szóvégi (és/vagy szóbelseji) helyzetben spirantizáción keresztül el kellett volna tűnnie, vagy bele kellett volna olvadnia a megelőző magánhangzóba: $*-k(-) > *-\gamma(-) > *-\text{ɥ}(-)/*-\text{ʝ}(-) > -\emptyset/-\bar{V}$.

⁵⁸ „Preesensmuotoina on kolmansissa persoonissa vanhastaan käytetty **-pa/pä*-suffiksin avulla muodostettuja nominaalimuotoja, ja viimeistään itämerensuomalaisena yhteisaikana tämä alkuaan tekijännimen johtimesta juontuva suffiksi on vakiintunut eräänlaiseksi sekundaariksi persoonapäätteeksi. Kantasuomessa sen äännekehitys on jatkunut siten, että sananloppuinen *-a/ä* on muuttunut *-i*:ksi (**saapa, antapa > saapi, *antapi*) ja suffiksaalinen astevaihtelu on heikentänyt *p:n* ensin spirantiksi ja sitten *v*:ksi (*antapi > antaβi > antavi*). Nykykielessä esiintyviin *antaa*-tyyppisiin muotoihin on päästy, kun loppu-*i* on kadonnut ja sitä edeltänyt konsonantti on sulautunut vartalon loppuvokaaliin. Muutoksen viimeisessä välivaiheessa vartalon loppuvokaalin ja suffiksin yhdistelmä on ilmeisesti ollut diftongin tapainen (**antau*)” (Häkkinen 1994: 295). „Monikon 3. persoonan päätte on nykyään samanlainen *-vat/vät* sekä preesens- että imperfektimuodoissa, ja preesensissä sama päätte on ollut käytännöllisesti katsoen yksinomainen jo Agricolasta alkaen... Päätteen *-va/vä* on sama sekundaari preesensin tunnus, joka on esiintynyt myös yksikön 3. persoonan päätteinä, joten on odotuksenmukaista, että se esiintyy nimenomaan preesensmuodoissa. Sen sijaan imperfektin ja konditionaalien osalta on 1800-luvun alkuun asti ollut vallitsevana alkuperäisempi käytäntö, jonka mukaan kyseiset muodot ovat olleet vailla erityistä persoonaan viittaavaa ainesta. Modus- tai tempustunnuksen lisäksi näissä muodoissa on ollut ainoastaan monikkoon viittaava *-t...* [Bekezdés] Nykyisen kaltaiset imperfektimuodot ovat ennen 1800-lukua olleet harvinaisia” (Häkkinen 1994: 301).

Markáns morfológiai funkciót hordozó mássalhangzók azonban vagy váratlan és így szokatlan hangváltozást szenvedtek el, vagy megőrizték eredeti hangalakjukat, ilyenek egyebek közt a sg. 2. személyű *-d* birtokos személyjel és a tárgyas ragozás sg. 2. személyű *-d* igeragja *-z* helyett, valamint a pl. 2. személyű birtokos személyjel és az igeragozás pl. 2. személyű *-tokl/-tökl/-tök* személyvégződése, mely morféma mindkét mássalhangzójának hangalakja ellentétes a hagyományos hangtörténeti felfogás szerint várhatóval. Így őrződhetett meg tehát a kiemelő funkciójú **-k* a magyarban *-k*-ként.

Az *ikes* ragozás eredeti feladata a medialitás (\approx reflexív-passzív funkció) kifejezése volt: 'vkivel/vmivel történik/történt vmi', de „eredeti szenvedő-visszaható szerepe már elhomályosult” (Grétsy – Kovalovszky 1985: 1237), és így ma már meglehetősen nehéz funkcionálisan definiálni mibenlétét (vö. Grétsy – Kovalovszky 1983: 1008–1014).

4. Zárszóként

Az utóbbi években írtam néhány olyan tanulmányt, amelyben a magyar nyelvtörténet némely eseményét igyekeztem felderíteni. Ebbe a sorozatba illeszkedik ez a dolgozatom is, amely valójában része egy nagyobb témakört magában foglaló vállalkozásnak, a magyar személyjelölésnek uralisztikai háttérben történő vizsgálatának. A személyjelölő szuffixumok történetét szeretném monográfiában összefoglalni, előzetesen azért szántam néhány rész tanulmányt folyóiratokban való közzétételre, hogy kollégáktól segítséget kapjak a munka folytatásához kritikai megjegyzések formájában vagy releváns szakirodalmi források iránti figyelemfelkeltésként.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991a), Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–393.
- E. Abaffy Erzsébet (1991b), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő 1991: 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet (1991c), Az igei személyragozás. In: Benkő 1991: 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igei személyragozás. In: Benkő 1992: 184–238.
- Alvre, Paul (1985), Zur Struktur der ostseefinnischen Pronomen. *Советское финно-угроведение* 21: 157–165.

- Balassa József (1891), A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balassa József (1894), A szlavóniai nyelvjárások. Magyar Nyelvőr 23: 162–169, 259–267, 306–312, 357–363.
- Balassa József (1938), A nyelvek élete. A nagyközönség számára. Rózsavölgyi, Budapest.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond (1895), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = TMNy.
- Balázs János (1967), A gazdaságosság a szótagképződésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 7–39.
- Balázs János (1979), A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete. Magyar Nyelv 75: 42–55.
- Bárczi Géza (1963), Zum Sprachgeschehen der ungarischen Zeit. In: Ortutay Gyula (red.), Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–47.
- Bárczi Géza (1967), Hangtörténet. In: Bárczi et al. 1967: 95–180.
- Bárczi Géza (1975a), A magyar nyelv életrajza. 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza (1975b), A magyar *-ja ~ -i* személyrag története. Magyar Nyelv 71: 129–131.
- Bárczi Géza (1982), A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1990), A magyar igeragozás története. Nyelvtudományi Értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 232.
- D. Bartha Katalin (1958), Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1964), Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. Nyelvtudományi Értekezések 42. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1991), Az igeképzés. In: Benkő 1991: 60–103.
- Beke Ödön (1934), Zur Geschichte der tscheremissischen Konjugation. Finnisch-Ugrische Forschungen 22: 123–134.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Benkő Loránd (szerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1988), Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 314–350.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremis nyelv történeti alaktana. *Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I*. University of Debrecen, Debrecen.
- Berrár Jolán (1957), A magyar történeti mondattan. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1967), Mondattörténet. In: Bárczi et al. 1967: 389–485.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1955), Историческая морфология финского языка. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- Bühler, Karl (1934/1982), *Sprachtheorie*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Суранов, Е. А. [Цыпанов, Е. А.] (2005), Грамматические категории глагола в коми языке. Российская академия наук, Коми научный центр, Сыктывкар.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fokos Dávid (1910–1911), A vogul-osztják tárgyas igeragozásról. *Nyelvtudományi Közlemények* 40: 386–412.
- Fokos Dávid (1931), Horger Antal: A magyar igeragozás története. *Magyar Nyelvőr* 60: 77–79.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Gombocz Zoltán (1933), Über die Ungarischen reflexiven Verben. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 67: 115–119.
- Gombocz Zoltán (1938), Über die ungarischen reflexiven Verben. In: Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 149–152.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1983), *Nyelvművelő kézikönyv*. I. kötet. A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1985), *Nyelvművelő kézikönyv*. II. kötet. L–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulya János (1966), *Eastern Ostyak Chrestomathy*. Uralic and Altaic Series 51. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.

- Haader Lea (2015), Régi bor, új tömlő: Sokadszor a Halotti beszéd *feze* szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1968), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- Hakulinen, Lauri (2000), Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Havas Ferenc (2004), Objective conjugation and medialisation. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 95–141. = Havas 2005.
- Havas Ferenc (2005), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Uráli Grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185. = Havas 2004.
- Häkkinen, Kaisa (1994), *Agricolasta nykykieleen*. Suomen kirjakielen historia. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Hegedüs Attila (2001), A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), *Magyar és finnugor alaktan*. 2000. október 25–26. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 49–54.
- Hegedüs Attila (2011), A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In: É. Kiss, Katalin – Hegedüs, Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 171–178.
- Honti László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. *Janua Linguarum. Series Practica* 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 71–119.
- Honti László (1980), Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 191–222.
- Honti László (1984/1986), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum* 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores, Jyväskylä. 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. *Urálistikai tanulmányok* 7. Budapest. 127–132.

- Honti László (2003), Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Uráli tárgyaló*. Budapesti Uráli Műhely III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 76–83.
- Honti László (2008), Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 19*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 209–221.
- Honti László (2010–2011), *Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban*. Nyelvtudományi Közlemények 107: 7–57.
- Honti László (2014), *Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Honti, László (2020a, s. a.), *Látlak, nézlek – minek nevezzelek?* Magyar Nyelv 116.
- Honti László (2020b s. a.), *A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány)*. Folia Uralica Debreceniensia 27.
- Honti László (2020c s. a.), *A magyar nyelv 1. személyeket jelölő morfémái*. Magyar Nyelvőr 144.
- Honti László (2021, s. a.), *Névszói -ik végződéseink e g y i k é n e k valószínű keletkezéstörténete*. Magyar Nyelvjárások 57.
- Horger Antal (1926), *A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete*. In: Emlékkönyv Csengery János hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged. 179–188.
- Horger Antal (1931), *A magyar igeragozás története*. Acta Litterarum AO Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae. Sectio: Philologico-Historica. Tom. II. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- Horger Antal (1934), *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- Imre Sándor (1879), *A nevek uk és ük személyragjairól*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. VII. kötet, VII. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1962), *Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125: 85–125.
- Jakab László (1955), *A többes szám harmadik személyű birtokos személyrag magánhangzója*. Magyar Nyelvőr 79: 403–410.
- Juhász Jenő (1939), *A magyar igei személyragok történetéhez*. Magyar Nyelv 35: 282–285.
- Kálmán Béla (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki. = KT.
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (2011), *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Sz. Kispál Magdolna (1966), *A vogul igenév mondattana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila (2013), *Kis magyar nyelvtörténet*. Egyetemi jegyzet. Piliscsaba.
- Klemm Antal (1928–1940), *Magyar történeti mondattan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. II/6/1, II/6/2, II/6/3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Klemm Antal (1942), *A magyar szenvedő ige*. In: Kornis Gyula (szerk.), *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 186–195.
- M. Korchmáros Valéria (1973–1974), *A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 161–168.
- Korda Imre (1886), *A kiskunhalasi nyelvjárás*. *Magyar Nyelvőr* 15: 25–28, 64–67, 113–118, 213–215, 303–305, 354–357.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 370. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Korompay Klára (1991), *A névszójelezés*. In: Benkő 1991: 259–283.
- A. Kövesi Magda (1965), *A permi nyelvek ősi képzői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Kövesi Magda (1971), *A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához*. *Magyar Nyelv* 67: 35–46.
- Kräuter Ferenc (1913), *A v-tövű igék*. *Nyelvtudományi Közlemények* 42: 317–339.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- KTSz = Königsbergi Töredék és Szalagjai.
- Kukkonen, Pirkko (1984), *Die merkmallosen Verbformen in den uralischen Sprachen*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 46: 1–34.
- KV = Vértes 1964.
- Laanest, Arvo (1975), *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. *Keele ja Kirjanduse Instituut*, Tallinn.
- Laanest, Arvo (1982), *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Buske Verlag, Hamburg.
- Lehtisalo, Toivo (1936), *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 72.

- Lyons, John (1992), *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), *Древнепермский язык*. АН СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1955), *Примечания*. In: *Bubrih 1955*: 170–184.
- Márton, Gyula (1970), *Magyar nyelvjárásan*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- MdWb 1 = Paasonen 1990.
- MdWb 2 = Paasonen 1992.
- MdWb 4 = Paasonen 1996.
- Melich János (1913), *A magyar tárgyias igeragozás*. (Alaktani fejtegetés.) *Magyar Nyelv* 9: 1–14, 58–67, 105–111, 152–161, 207–212, 248–254, 297–306, 337–345, 392–399.
- Melich János (1914), *A magyar tárgyias igeragozás*. (Alaktani fejtegetés). *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Mészöly Gedeon (1929), *Kérdések – Feleletek*. *Népünk és nyelvünk* 1: 67.
- Mészöly Gedeon (1931), *A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon (1941–1943), *Az ikes ragozás -ik ragjának eredete*. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 1–13.
- Mészöly Gedeon (1942), *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján*. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica*. XIV. kötet. Ferenc József-Tudományegyetem, Szeged. 90–112.
- Mészöly Gedeon (1956), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészöly, Gedeon (1982), *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. In: Mészöly Gedeon, *Népünk és nyelvünk*. Gondolat, Budapest. 256–495.
- Mikola Tibor (1984), *Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen*. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 398–403.
- Mogutaev, M. K. [Могутаев, М. К.] (1996), *Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект)*. Томский государственный университет, Томск.
- NyH³ = Szinnyeï 1905b.
- NyH⁷ = Szinnyeï 1927.
- Nyíri Antal (1973a), *A magyar igeragozás történetéhez*. *Magyar Nyelv* 69: 140–158.
- Nyíri Antal (1973b), *Zur Geschichte des Personalsuffixes -n in den ungarischen Zeitwörtern*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40: 135–145.
- Nyíri Antal (1973–1974/2004), *A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–159. / In: Nyíri Antal, *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Juhász Nyomda Kft., Szeged: 17–28.

- Nyíri Antal (1990), Az egyes és többes 3. személyű birtokos személyjelek története a magyarban. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum* 3A. Debrecen. 186–191.
- Paasonen, H. (1990), *Mordwinisches Wörterbuch I (A–J)*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/1*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 1.
- Paasonen, H. (1992), *Mordwinisches Wörterbuch II (K–M)*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/2*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 2.
- Paasonen, H. (1996), *Mordwinisches Wörterbuch IV (S–Ž)*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/4*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 4.
- Pápay, József (1913), Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 13: 296–303.
- P. D. [= Pais Dezső] írja (1931), *Magyar Nyelv* 27: 142–143.
- Papp István (1968), Unkarin kielen historia. *Tietolipas* 54. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Papp István (2014), *Magyar nyelvtörténet*. Kézirat. Debrecen.
http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf
- Penavin Olga (1968), *Szlavóniai (kórogyi) szótár*. 1. kötet. A–J. Forum, Újvidék.
- Penavin Olga (1975), *Szlavóniai (kórogyi) szótár*. 2. kötet. K–P. Forum, Újvidék.
- Penavin Olga (1978), *Szlavóniai (kórogyi) szótár*. 3. kötet. R–Zs. Forum, Újvidék.
- Penavin Olga (2004), *Szlavóniai (kórogyi) szótár*. Nap Kiadó, Budapest.
- Ravila, Paavo (1957a), Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 59/3: 1–13.
- Ravila, Paavo (1957b), Über die Tempusstamm-bildung der finnisch-ugrischen Sprachen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 59/4: 1–10.
- Rédei Károly (1962), A tárgyaz igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–435.
- Rédei Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16: 111–133.
- Rédei Károly (1978a), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1978b), *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar*. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- Rédei Károly (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei Károly (1989), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- Sárosi Zsófia (2003), *Morfématörténet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- Sárosi Zsófia (2018), *Morfématörténet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–153.
- Sauer, Gert (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Studien* V. Akademie Verlag, Berlin.

- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1956), Из истории образования глагольных времен в коми языке. In: Историко-филологический сборник. Выпуск 3. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 57–69.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Setälä, E. N. (1887/1981), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 2.
- Setälä, Emil (1912), Az *-n* rag a magyar igék 3. személyében. Magyar Nyelvőr 41: 29–33.
- Simonyi Zsigmond (1905), Az ikes ragozás története. Magyar Nyelvőr 34: 1–11, 113–119, 337–349, 393–401, 444–454, 495–501. = Simonyi 1906.
- Simonyi Zsigmond (1906), Az ikes ragozás története. Nyelvészeti Füzetek 28. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest. = Simonyi 1905.
- Simonyi Zsigmond (1913a), A tárgyias ragozás eredetibb alakja. Magyar Nyelvőr 42: 1–5.
- Simonyi Zsigmond (1913b), Hibás olvasatok. Magyar Nyelvőr 42: 181–182.
- Van Stipriaan, Tineke (1996), Eine Untersuchung der sogenannten Nomen-Verba im Uralischen Etymologischen Wörterbuch. Linguistica Uralica 32: 1–16.
- Szathmári István (2000), Az ikes ragozás régi nyelvtanainkban. Magyar Nyelvjárások 38: 379–384.
- Szegfü Mária (1992), A névszóképzés. In: Benkő 1992: 268–320.
- B. Székely Gábor (1996), Az ikes ragozásunk *ik* ragjának eredetéről. In: Terts István (szerk.), Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Első kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem – PSZM Projekt Programiroda, Pécs. 263–266.
- Szinnyei József (1888), A birtokos személyragozásról. Magyar Nyelvőr 17: 1–8, 98–110, 145–154, 193–203, 241–249.
- Szinnyei, József (1900), Az *-n* személyrag eredete. Egyetemes Philologiai Közöny 24: 164–167.
- Szinnyei, József (1901), Über den Ursprung des Personalsuffixes *-n* im Ungarischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 1: 73–81.
- Szinnyei, József (1903), Alaktani adalékok. Nyelvtudományi Közlemények 33: 129–138, 241–260.
- Szinnyei József (1905a), Über den Ursprung der Personalsuffixe *-n* und *-nak, -nek* im Ungarischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 5: 58–83.
- Szinnyei József (1905b), Magyar nyelvhasználat. Harmadik, javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Hornyánszky Viktor, Budapest. = NyH³.
- Szinnyei József (1910), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- Szinnyei József (1915), A magyar tárgyias igeragozás. Magyar Nyelv 11: 1–15.

- Szinnyei József (1922), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig.
- Szinnyei József (1927), *Magyar nyelvhasználat*. Hetedik, javított és bővített kiadás. *Finnugor kézikönyvek 3.* Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.
- TA = A tihanyi apátság alapítólevele.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1961), *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект*. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), *Словарь восточнохантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.
- TMNy = Balassa – Simonyi 1895.
- UEW 1 = Rédei 1988.
- Vértés Edit (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128. = KV.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. (1942), *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = WUo.
- Wiedemann, Ferdinand Johannes (1884), *Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen*. St. Petersburg.
- WUo = Wichmann – Uotila 1942.
- Zsirai Miklós (1942), *Névmástanulmányok*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 487–502.